

Redactor: Clara Cosmineanu

Tehnoredactare computerizată: Mihaela Dumitru

Coperta: Walter Riess

Pierre Grimal

LA VIE À ROME DANS L'ANTIQUITÉ

© Presses Universitaires de France, 1944

14e édition: 1998, janvier

Toate drepturile asupra prezentei versiuni în limba română sunt
rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-077-9

PIERRE QRIMAL

Profesor emerit la Universitatea Paris-Sorbona

VIAȚA ÎN ROMA ANTICĂ

Traducere și note:

Delia Moisil

Prefață:

Eugen Cizek

CORINT
București, 2000

DE ACELAȘI AUTOR

Les jardins romains. Essai sur le naturalisme romaine, Paris, Fayard, éd. a 3-a, 1990.

Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, Paris, PUF, éd. a7-a, 1932.

La mythologie grecque, Paris, PUF, éd. a II-a, 1982, coll. „Que sais-je?”, nr. 582.

L'art des jardins, Paris, PUF, éd. a 3-a, 1974, coll. „Que sais-je?”, nr. 618.

Les w//les romaines, Paris, PUF, éd. a 6-a, 1983, coll. „Que sais-je?”, nr. 657.

La civilisation romaine, Paris, Arthaud, éd. a 4-a, 1970.

L'amour à Rome, Paris, Belles Lettres, éd. a 2-a, 1979.

Le guide de d'étudiant latiniste, Paris, PUF, 1971

Le siècle d'Auguste, Paris, PUF, éd. a 5-a, 1977, coll. „Que sais-je?”, nr. 676.

La littérature latine, Paris, PUF, éd. a 3-a, 1982, coll. „Que sais-je?”, nr. 327.

Tacite, Paris, Fayard, 1991.

Sénèque, Paris, Fayard, 1991.

Marc Aurèle, Paris, Fayard, 1991.

Mémoires d'Agrippine, roman, Paris, Ed. de Fallois, 1992.

Pompéi. Demeures secrètes, Paris, Imprimerie nationale, 1992.

»y- PREFAȚĂ

Prefățez pentru a treia oară una dintre traducerile românești ale cărjilor regretatului profesor Pierre Grimai, în cea dintâi, apărută în 1973, prezentându-l pe autorul «Civilizației romane» ca pe un *princeps philologorum*. Cei poate douăzeci de ani care au urmat, marcați de numeroasele cărți ale profesorului, nu au făcut decât să confirme această caracterizare, Pierre Grimai numărându-se, alături de sir Ronald Syme, Viktor Pöschl, Karl B chner și Ettore Paratore, printre monștrii sacri ai studiilor asupra Antichității, care au trăit în secolul nostru.

L-am cunoscut personal pe profesorul Pierre Grimai, el fiind președintele comisiei care mi-a decernat, la Lyon, titlul de doctor în litere. Am apreciat nu numai profunzimea cunoștințelor și enorma activitate științifică, dar și energia fizică și spirituală, inteligența scilpitoare, caracterul drept și amabilitatea învederată în relațiile cu elevii lui.

Nu pot rezuma, în câteva rânduri, zecile de cărți de exegeză, sutele de articole științifice, edițiile de texte, îndreptarele pentru studenți, traducerile și lucrările de popularizare ale regretatului *magister*. Pierre Grimai a debutat printr-o carte - la origine teză de doctorat - intitulată *Les jardins romains*, apărută într-o primă ediție în 1944.

Se impune însă să menționez cu prioritate numeroasele cărți, articole și traduceri hărăzite lui Seneca, fundamentală fiind, desigur, *Sénèque ou la conscience de l'Empire*, apărută în 1978 la Paris, la editura Les Belles Lettres, și reeditată, de editura Fayard, în 1991. Pierre Grimai a fost, fără îndoială, cel mai bun cunoscător al operei și gândirii acestui filosof și scriitor roman, la care trebuie adăugate și multe alte monografii destinate să exploreze cele mai diverse aspecte și creații literare ale Antichității. Consemnăm numai amintita *La civilisation romaine* (Paris, 1964), *Le siècle des Scipions* (Paris, 1975), *Le lyrisme à Rome* (Paris, 1978), *Cice'ron* (Paris, 1986) - o excelentă monografie, care își așteaptă încă traducătorul român -, *Tacite* (Paris,

1990), *Marc Aurele* (Paris, 1991), *La littérature latine* (Paris, 1994). În ultimii ani ai vieții, marele cunoscător al Antichității și-a consacrat eforturile unor cărți prin excelență de factură literară.

Până în prezent, au fost traduse în limba română cel puțin patru cărți ale lui Pierre Grima. Mă refer, în primul rând, la *Civilizația romană*, apărută în 1973 în colecția «Biblioteca pentru toți», la Editura Minerva, tălmăcită și prefațată de autorul acestor rânduri, după care au urmat *Seneca sau conștiința Imperiului*, tradusă de Barbu și Dan Slușanschi (Editura Univers, 1992), *Literatura latină*, tradusă de Mariana și Liviu Frângă, și *Tacit*, tradusă de Gabriela Creția și Lidia Cotea, cele din urmă publicate, amândouă, la Editura Teora, în 1997 și, respectiv, 2000.

Cartea de față, a cărei traducere o datorăm doamnei Delia Moisil, face o prezentare, într-o formă condensată, a vieții private și cotidiene a romanilor, cu alte cuvinte se referă la subiecte aflate în atenția cercetărilor istorice ale ultimelor decenii. Profesorul Grima reia și dezvoltă aici observații asupra acestor teme, enunțate în *Civilizația romană*, însă în cadrul unei investigații cronologice întinse de la începuturile Romei până în epoca Severilor. Este meritul editurii de a oferi publicului nostru tălmăcirea unei cărți importante, în ciuda dimensiunilor ei reduse.

În încheierea acestor rânduri, gândul meu se îndreaptă cu pietate spre amintirea atât de vie a profesorului Grima. A murit de puțină vreme; pentru mine, personalitatea și opera acestui genial savant nu vor pieri niciodată. Totuși, nu pot să nu scriu, referindu-mă doar la trupul lui pământesc, „odihnească-se în oace!”.

Eugen Cizek

irrraoDucERE

Istoria poporului roman și a civilizației sale se întinde pe durata unui mileniu. Fie că acceptăm sau nu data tradițională atribuită fondării Romei, 753 î.Hr., obiectele cele mai vechi găsite de arheologii moderni urcă până aproximativ în secolul al VIII-lea î.Hr. Mulțumită lor, putem să întrevădem deja ceea ce putea însemna viața cotidiană a acestor îndepărtați locuitori ai Latium-ului.

Când Roma pierdea, la începutul secolului al IV-lea d.Hr., titlul și rangul său de singură capitală a lumii civilizate, trecuseră aproape douăsprezece secole de la obscurile sale începuturi. Așa încât este zadarnică pretenția de a fixa o imagine unică despre ceea ce trebuie să fi fost viața privată a romanilor. La fel de zadarnică cum ar fi aceea a unui istoric al viitorului care ar amesteca, într-o unică perspectivă, elemente împrumutate din Galia lui Carol cel Mare, din Franța dinastiei de Valois, eu cele din perioada lui Ludovic al XIV-lea și a lui Napoleon al III-lea. Chiar dacă admitem că densitatea faptelor nu este aceeași de la un mileniu la altul și că, așa cum se spune, istoria se accelerează, nu e mai puțin evidentă distanța dintre colibe de pe Palatin, unde, probabil, regele Romulus revenea seara cu trupele, și palatul imperial, ale cărui fundații au fost puse în același loc, aproape opt secole mai târziu, de către Tiberius. Mare este și distanța care separă Roma de la începuturile Imperiului de Ravena vremurilor din urmă ale acestuia. Dacă evenimentele politice, militare și economice au bulversat structura lumii pe parcursul acestei istorii, viața cotidiană a oamenilor, care au fost martorii și actorii acestei evoluții, n-a putut să nu cunoască și ea transformări profunde. Bogăția unui popor,

importanța comercială, intensitatea schimburilor, valoarea monedei sale au avut o influență evidentă asupra modului său de viață. Toate acestea sunt determinate, la rândul lor, de întinderea Imperiului, de luptele pe care trebuia să le poarte împotriva rivalilor, de însăși structura societății.

La drept vorbind, nu există nici o barieră între cele două istorii: marea istorie, care se ocupă de războaie și revoluții și cealaltă, al cărei obiect e poate mai modest, dar și mai intim, și care pătrunde mai adânc în cunoașterea psihologiei și a oamenilor înșiși. Vom vedea, spre exemplu, cum victoriile repurtate de către romani asupra regatelor din Grecia, în secolul al doilea î. Hr., vor transforma într-un mod profund și ireversibil felul lor de viață. Dar această transformare la rândul său nu va rămâne fără efect asupra sistemului statal în întregime: vechile credințe, principiile care conduc pe cel aflat la putere, idealul cetății în întregime au fost puse în discuție și poate nu este o exagerare să pretinzi că istoria lumii a fost schimbată în ziua în care grecii i-au învățat pe cuceritorii lor arta de a se ospăta mai bine. Reflectare a unei situații economice și sociale date, viața particulară este, în același timp, o cauză și între toate cele care influențează psihologia unui popor, în acest context socio-economic cu transformările prodinate pe care le produce, nu poate fi ignorat nici de romani. Poate că i-au cam exagerat importanța și au văzut și auzit acolo unde era vorba mai ales despre efecte și simptome. Moraliștii lor au vorbit adesea, cu patimă, împotriva luxului *lipsit de moralitate*. Cato¹, care a fost censor exact în vremurile în care a intervenit această revoluție

Cato cel Bătrân (Marcus Porcius Cato Maior, 234-149 î. Hr.) om politic și scriitor roman. Consul (195 î. Hr.) și censor (184 î. Hr.) de o severitate în masă proverbială. Este autorul primei opere istorice scrise în limba latină („Origines”) și al unui tratat de agricultură, (n.red.)

în viața cotidiană, a încercat să exercite o influență asupra a ceea ce el considera a fi decadent, interzicând cutare sau cutare practică pe cale să se instaureze: limitează greutatea bijuteriilor pe care le poartă femeile, reglementează alcătuirea banchetelor sau prețul sclavilor. Două secole mai târziu, împăratul Augustus se va opune portului unor veșminte mai lejere și va impune tuturor celor care apăreau în Forum să îmbrace veșmântul pe cât de tradițional, pe atât de incomod, care era toga. A încercat de asemenea, la fel de zadarnic, să limiteze moda locuințelor somptuoase, înconjurate de imense grădini. Periodic, lumea romană a cunoscut astfel de *legi de înfrânare a luxului*, al căror scop imediat era reducerea volumului de cheltuieli făcute de către particulari și a căror intenție îndepărtată era de a restaura, mulțumită unui mod de viață mai simplu, o morală care se clătina, însă, nu se înfiripă un curent atât de puternic, câtă vreme o bogăție națională sporită atrage la sine tezaure adunate de secole din aproape întreaga lume. Legile îndreptate împotriva luxului au rămas neputincioase, iar morala romană nu a putut să scape fatalelor influențe economice.

Viața privată a romanilor avea, trebuie să o recunoaștem, o reputație destul de proastă. Câteva exemple o demonstrează. Ospetele lui Lucullus, orgiile neroniene au fost suficiente pentru ca moraliștii să condamne în întregime un popor și douăsprezece secole de istorie. Oratoria, perfidiile calculate ale istoricilor sunt, în bună măsură, responsabile de aceste defăimări. Dar nu este posibil să acceptăm o judecată a lor fără drept de apel. Cel mai adesea atacat este luxul mesei. Bucătăreselor marilor case li se reproșează că procură, cu prețul aurului și din cele mai îndepărtate țări, bucate prețioase. Dacă privim mai îndeaproape, vedem că aceste bucate

prețioase și imorale sunt stridiile, ciupercile, peștii din Adriatica sau găștele din Galia. O masă burgheză din secolul nostru ar părea cu totul perversă acestor cenzori antici! Dar cel mai adesea, exemplele pe care le-am citat - și pe unele le vom întâlni, pe parcurs - nu au în vedere decât câteva extravagante celebre. Indignările virtuose dovedesc însă că partea cea mai numeroasă a romanilor se hrănea la un preț mai mic.

Roma a păstrat, față de moravurile cotidiene, o atitudine singulară: niciodată nu s-a lăsat în voia bogăției sale fără remușcări. Aceasta se datorează probabil rapidității cu care s-a ridicat. Fără tranziție sau aproape fără, o vedem trecând de la rangul de târgușor italian la cel de capitală mediteraneană, iar cuceritorii își amintesc încă de vremurile *în care erau săraci*. Va trebui ca moravurile celorlalte mici cetăți italiene, rămase fără vreo însemnătate vreme mai îndelungată decât Roma, să vină fără încetare să le reamintească virtuțile antice. La Roma, viața cotidiană a evoluat mult mai repede decât în *municipii* (sub acest nume sunt cunoscute cetățile provinciale), încetineala comunicațiilor, reticențele și particularismele locale, născute din ranchiuna unei cuceriri sângeroase; de asemenea, faptul că, cetățeanul roman care locuiește în Cetate are, în practică, privilegii pe care provincialul, egalul său teoretic, nu le are - toate acestea au contribuit la adâncirea unei prăpăstii profunde între Roma și restul Italiei. Aici, în municipii, își vor căuta Augustus și, în măsură chiar mai mare, succesorii săi îndepărtați, Flavii și Antoninii, oamenii *nepătați*, pentru a face din ei administratori și magistrați. Pe măsură ce decadența de la Roma va cuprinde Italia și moravurile din micile cetăți vor aminti tot mai pregnant de cele ale capitalei, provinciile din Occident vor ajunge să furnizeze această *rezervă de puri-*

tăte, iar ochii împăraților se vor întoarce spre Galia, Spania și Africa, mai puțin atinse de influențele orientale decât Italia.

Romanii nu au încetat niciodată să creadă, până la prăbușirea Imperiului, că evoluția moravurilor era, în ultimă instanță, singura responsabilă pentru întorsătura pe care au luat-o lucrurile. Acest sentiment cuprinde, în mare parte, iluzia că simplitatea antică a fost, de fapt, cauza celor mai importante cuceriri ale Cetății, în felul acesta, cu prețul predicării austerității, dar nu și al practicării ei, își imaginau că era posibil să schimbe cursul istoriei².

² Expunerea care urmează datorează mult operei lui J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939, căruia îi mulțumim încă o dată pentru tot. Am consultat de asemenea U.E. Paoli, *Vita Romana, La vie quotidienne dans la Rome antique*, trad. fr., Paris, 1955, și studiul meu asupra femeii romane, în *Histoire mondiale de la femme*, vol. I, Paris, 1965. Vezi, de asemenea, cartea mea *Amour à Rome*, ediția a doua, Paris, 1979. Indicații bibliografice complementare pot fi găsite în volumul meu *Civilisation romaine*, coll. Champs, Paris, 1981, și în *Guide de l'étudiant latiniste*, Paris, 1971 ; vezi, de asemenea, R. Etienne, *La vie quotidienne à Pompéi*, Paris, 1966; P.M. Duval. *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine*, Paris, 1952; Ch. Ternes, *La vie quotidienne dans la Germanie romaine*, Paris 1972. Despre tehnică, lucrările lui R.J. Forbes, *Bibliographia antica*, Leyde, 1939; Idem, *Studies in ancient technology*, Leyde, 1964 și urm.; Florence Dupont, *La vie quotidienne du citoyen romain sous la République*, Paris, 1989. (n.a.)

Capitolul I

VIAȚA PRIVATĂ DE LA ORIGINI PÂNĂ LA RĂZBOAIELE PUNICE

Nu cunoaștem cu multă precizie viața privată a locuitorilor Romei străvechi, așa cum nu cunoaștem nici istoria lor. Mărturiile despre Antichitate ne sunt oferite de autori care au scris mult timp după această epocă și care o reconstruiesc după fantezia sau pasiunile lor. Pe pământul roman, probele arheologice sunt sărace, monotone, în contrast cu splendoarea mormintelor descoperite în Latium; mobilierul sărac al celor mai vechi morminte nu este suficient pentru a ne arăta, în detaliu, modul de viață al celor vii. Aici nu se găsesc picturi precum acelea care împodobesc mormintele egiptene sau asemănătoare celor care vor apărea mai târziu, chiar la Roma, în completarea inscripțiilor sau a reliefurilor funerare. Sunt doar articole dintre cele mai obișnuite: olărie de slabă calitate, uneori câteva cupe sau câteva sticlute importate din Grecia (a căror prezență ne arată vârsta acestor morminte), câteva bijuterii caracteristice, cum ar fi acele *fibulae* care sunt niște *ace de siguranță* grosolane, folosind la draparea vechilor veșminte, purtate probabil direct pe trup și fără pense în jurul bustului sau al mijlocului. Acestea constituie un material de studiu destul de banal, care se regăsește cam peste tot în jurul bazinului mediteranean, în epoci diferite. Totuși, în câteva dintre aceste morminte au apărut *urnele colibă*, o mărturie care ne furnizează informații despre locuințele acestor primi romani.

Aceste urne, adevărate oale de pământ ars, menite să primească cenușa cadavrelor după incinerarea lor, au forma unor colibe rotunde, eliptice sau dreptunghiulare,

similare acelorora în care locuiau cei aflați în viață. Aflăm astfel, despre casele primilor locuitori ai Romei, că erau ridicate pe un soclu care le izola de umezeala solului și le apăra de șiroaiele de apă provenite de la ploaie. Ele se deschideau larg printr-o ușă aproape pătrată și, uneori, printr-o fereastră prevăzută cu un oblon, având una sau două părți batante. Pragul era format dintr-o dală mare, ieșită în afară, ușa se închidea cu ajutorul unei prăjini lungi, fixată solid în creștăturile tocului, pe orizontală. Acoperișul era din paie, conic și depășea cu mult pereții. Descrierea amintește de colibe de paie ale unor triburi africane.

Acest tip de casă este atestat în morminte pe o arie care se întinde nu numai în Latium, (adică pe platourile situate între ultimul lanț de munți din Apenini, malul stâng al Tibrului și mare), dar și în sudul Etruriei (pe malul drept al fluviului). Chiar la Roma, celebrul cimitir descoperit pe terenul Forumului a adus dovezi în acest sens și, mai recent, săpături sistematice au arătat că, pe muntele Palatin, erau ridicate colibe asemănătoare, dominând de acolo, precum o cetățuie, valea Tibrului. Amintirea acestor colibe nu era încă ștersă în vremurile Romei clasice. Pe Palatin și, de asemenea, pe Capitoliu, venerația populară a păstrat unul sau două asemenea modele care treceau drept casa lui Romulus sau aceea a lui Faustulus, păstorul care adăpostise cândva pe gemeni, atunci când erau alăptați de lupoaică. Din când în când, acoperișul din paie trebuia refăcut, grinzile putrezite trebuiau înlocuite, dar amintirea era păstrată cu pioșenie.

Tradiția literară vrea ca cei dintâi locuitori ai Romei să fi fost păstori, ocupați toată ziua cu îngrijirea oilor și a vacilor. Cultivarea pământului nu a apărut decât mai târziu, pe măsură ce se instalau la Roma populații venite din

nord, din teritoriile *sabine* (câmpiile de pe malul stâng al Tibrului, în amonte de confluența lui cu Anio). Această tradiție pare destul de credibilă. Regiunea naturală formată de Latium este într-adevăr constituită din platouri mari, brăzdate de văi adânci și bătute de vânturile mării. Aici pădurea crește, cel puțin pe înălțimi, în mod natural. Unele locuri, considerate ca făcând parte din Roma, au păstrat până în zilele noastre amintirea pădurilor de stejar și de fag de pe Caelius, a răchitelor de pe Viminal, a dafinilor de pe Aventin. Primele așezări erau situate în luminișuri, sate-refugiu în care se adunau păstori și turme, în spatele unui zid de pământ, susținut de drugii de lemn. Platourile pustii, situate între coline și mare, erau excelente terenuri pentru păscut. Și astăzi, ele sunt acoperite cu o iarbă deasă, care hrănește numeroasele bovine din câmpia romană și, nu rareori, întâlnești aici turme mari de oi. În această regiune, semimarină pe alocuri, cultivarea cerealelor nu este posibilă decât după executarea unor ample lucrări de drenaj. Avem dovezi că, mult înainte de epoca istorică, populațiile care se găseau pe acest teritoriu, realizaseră deja o rețea de canale pentru desecare, dar totodată, se pare că aceste canale au fost mai slab întreținute, dacă nu chiar scoase din uz, atunci când a fost fondată Roma. Din toate aceste motive, este dificil să renunți la descrierea tradițională pe care o fac poeții și care ne indică existența pe Palatin a unui sat de păstori.

Dar, de asemenea, de foarte devreme, oamenii din Latium au exploatat bogățiile naturale oferite de mare, sarea mai ales. Întreaga regiune a Ostiei, de o parte și de alta a gurilor Tibrului, a fost o zonă de ocne saline. Sarea a fost întotdeauna, pentru popoarele simple, o monedă de schimb apreciată. Ea este cu atât mai indispensabilă unor păstori care știu în ce măsură o rație de sare face ca ani-

malele lor să se afle într-o stare bună. Negoțul cu sare a fost prima formă de negoț apărută în această regiune; caravane de negustori plecau de la țărm spre interior, pentru a-și schimba prețioasa lor marfă, în calea lor, traversau locurile în care era așezată Roma. În perioada clasică, un drum - și astăzi unul din marile drumuri care pornesc din Roma - purta numele de *Via Salaria*, Drumul Sării. Acest drum pornește din Roma pentru a se îndrepta spre nord și spre țara sabinilor, în mod cert, datorită lui s-au stabilit primele relații între Latium și populațiile agricole ale Italiei Centrale. Cu ajutorul lui, păstorii Palatinului au ieșit din izolarea lor și au cunoscut primele *produse fabricate*. Împrejurimile satului lor, mai ales valea, care mai târziu va fi ocupată de Forum, au devenit un popas pe acest antic drum comercial. Popasul era bine așezat, la circa treizeci de kilometri de ocnele saline și oferea, pentru prima noapte a drumului, posibilitatea unui repaus venit la timp. Este foarte posibil ca Roma să fii fost mai întâi o piață pe Drumul Sării. Structura populației a început să se diversifice ca urmare a acestui fapt. Alături de păstori, apar negustorii și câțiva meșteșugari care profită de existența unei aglomerări umane pentru a vinde mai ușor produsul muncii lor. Se adăugau, de asemenea, pescari - cum există încă și azi - care, folosind resursele Tibrului, aduceau o oarecare diversitate în hrana acestei populații. Erau prezenți și cultivatorii pământurilor învecinate, sabinii de pe Quirinal și de pe pământurile dinspre interiorul peninsulei, care își vindeau grâul, legumele și fructele. Toți aceștia nu aparțineau însă aceluiși neam. La poalele Palatinului se adunau latini, care constituiau vechiul fond pastoral, etrusci - în general meșteșugari -, și în fine, sabini care formau în societatea romană, fondul țăranesc, *cultivatori* prin excelență. Roma avea, deci, o

diversitate etnică încă de la începuturi. Apărută prin jocul hazardului, ea va fi deschisă oricăror influențe, iar ceea ce va fi remarcabil până la sfârșit va fi puterea ei de sinteză.

Pornind de la aceste modeste începuturi, puterea Romei a crescut treptat și a sfârșit prin a se întinde pe parcursul a trei sau patru secole în întreaga Italie peninsulară. Dar inima acestui Imperiu a rămas regiunea agricolă situată între țara sabinilor, podișul Latium și colinele care mărginesc, către sud, țara etruscilor și străjuiesc malul drept al Tibrului. Orașul Roma era un centru politic și comercial, unde se mergea la piață la fiecare nouă zile, dar unde, pentru o bună bucată de timp, cetățenii de rang înalt nu erau dispuși a avea o locuință permanentă. Viața cotidiană se desfășura pe pământurile din împrejurimi. Magistrații aleși de comiții provin de la aceste ferme, iar tinerii romani dobândesc rezistența dovedită în luptă, cultivând pământul. Și, până în final, multe amănunte ale obiceiurilor vor rămâne marcate de această origine țărănească și nu se pot explica decât prin ea.

Se pare că, în primele secole ale istoriei lor, romanii de viță veche nu cunoșteau proprietatea individuală. Pământul era stăpânit de clan (*gentes*), adică de familiile care aveau un strămoș comun. Acest pământ se compunea din două părți: una era comună tuturor membrilor ginte, de exemplu, pentru pășunat sau exploatarea forestieră, cealaltă era împărțită în loturi relativ mici, atribuite fiecărei case și destinate să satisfacă nevoile proprii ale unei *familia*. Acest loc îngrădit al familiei, denumit *heredium*, era cultivat, iar în mijlocul lui se înălța casa.

Sub acțiunea unor influențe care ne scapă, dar în care se cuvine, fără îndoială, să se recunoască amprenta preponderentă a Etruriei, coliba rotundă a păstorilor latini este abandonată, în locul ei apare, mai întâi, o colibă dreptunghiulară, construcție în jurul căreia se organizează un ansamblu complex, întrucât *familia* cuprindea nu numai tatăl și mama, dar și copiii căsătoriți și servitorii, a devenit repede necesar să se alăture mai multe colibe, în interiorul aceleiași incinte. Se obține, în felul acesta, o locuință formată, după un plan imuabil, din *celule* elementare (fig. 1). Pe axa de la intrare, dincolo de curtea centrală, se deschide *tablinum*, unde dormeau, pe un pat (*lectus genialis*), tatăl și mama familiei. Această încăpere este în mod special sacră, căci de la ea emană întreaga rodnicie și întreaga autoritate. Aici se celebrează cultul domestic, iar zeii familiei - *Larii*³ și *Penații*⁴ - au aici capela, care este, cel mai adesea, un fel de dulap în perete, o nișă amenajată în zid, închisă cu două obloane. Aici își are reședința *Genius*, divinitatea protectoare a tatălui familiei, care este în același timp și personificarea ființei sale mistice. De o parte și de alta a fațadei, un culoar duce la ogorul familiei, *hortus*, unde femeia cultivă, ea însăși, zarzavaturile. De-a lungul gardului sau zidului care formează restul îngrăditurii sunt aliniate alte colibe, în așa fel încât să lase liberă o suprafață în centru, curtea destinată exploatării agricole.

³ Lari - zei romani preluați din mitologia etruscă, fiii nimfei Lara și ai zeului Mercurius, venerați ca divități protectoare ale Romei. Larii domestici aveau grija gospodăriei și a căminului familial, (n.red.)

⁴ Penați - divități romane de rang secundar, ocrotitoare ale căminului familial pe vatra căruia se întreținea, în onoarea lor, o flacără perpetuă. Penații aveau în grijă pâinea și, în genere, hrana cotidiană a familiei, veghind interiorul locuinței și viața membrilor familiei, (n.red.)

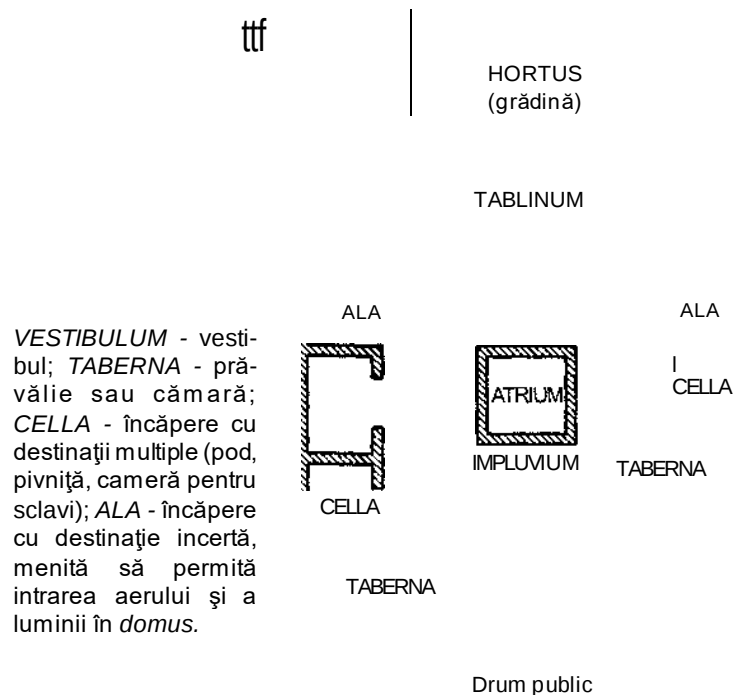

Fig. 1. Casă urbană primitivă

Acest tip de casă țărănească, adaptată unui sistem social cu caracter patriarhal, va persista mult timp la țară, sub o formă doar cu puțin evoluată, în acele *villae rusticae*. Când va fi strămutată în oraș, ea se va restrânge - căci, acolo, terenul este puțin și scump -, iar, în final, va da naștere casei romane clasice: curtea centrală, redusă la dimensiunea unei simple camere, va deveni *atrium*-ul, atât de caracteristic locuinței romane, așa cum este descris în mod constant. *Atrium* este, în principal, o cameră fără acoperiș, în jurul căreia se rânduiesc celelalte încăperi. Spațiul lăsat descoperit poartă numele de *com-*

pluvium, pentru că permite scurgerea apei de ploaj. Aceasta era strânsă într-un recipient central sau *impluvium*, comunicând, în general, cu un bazin subteran. *Impluvium*, devenit necesar datorită deschiderii din acoperiș, nu este decât moștenitorul și succesorul îndepărtat al bălții unde, în ferma primitivă, veneau vitele la adăpat. Partea din *atrium* care nu era ocupată de *impluvium*, era formată din patru culoare pavate cu lespezi de piatră care dădeau în diferite camere, de locuit sau de serviciu. Lângă ușa de intrare, se aflau cămăruțele servitorilor, cămările cu provizii; apoi, camerele celor mai tineri membri ai familiei și, în sfârșit, neștrămutat, la loc de onoare, *tablinum*.

Este posibil ca această evoluție să nu fi fost atât de simplă cum o presupune schema pe care am dat-o; la fel este posibil să fi existat în anumite regiuni italiene o căsuță dreptunghiulară, prin al cărei acoperiș trecea un horn central, cu o deschidere largă. Uneori se consideră că *atrium*-ul clasic ar proveni din lărgirea acestei colibe primitive. Și, mai este posibil, ca acest tip de casă să fi jucat un rol în istoria casei de la oraș, contribuind la contopirea diverselor elemente, dar este foarte puțin probabil ca el singur, să fi fost modelul și strămoșul, întreaga istorie a arhitecturii civile romane arată casa de la oraș, nu ca pe un rezultat al lărgirii unei colibe țărănești, ci ca pe o adaptare și o reducere a fermelor de la țară.

Mobilierul acestei case era și mai simplu: paturile, după cât se pare, formate din simple blănuri întinse chiar pe jos; cuverturile - stofe grosolane din lână toarsă și țesută în casă de către soții, fiice și slujitoare; mesele - scânduri așezate pe trei sau patru picioare. Mâncarea se pregătea pe sobițe cu cărbune de lemn, asemănătoare celor care se mai folosesc încă în jurul bazinului Meditera-

- din Maroc până în Ciclade; este vorba despre recipiente simple din pământ ars, cu găuri care asigurau tirajul, în care focul se întetea cu ajutorul unui evantai din şt [e] împletite. Această vatră primitivă va fi utilizată de-a lungul întregii Antichităţi, cel puţin de către oamenii simpli cî mai târziu, va constitui un permanent pericol de incendiu în încăperile de la oraş. Clima italiană, în care zilele cu adevărat reci nu sunt numeroase, nu necesită o încălzire artificială permanentă, perioadele mai reci putînd fi depăşite cu ajutorul unui foc aprins în curte. Chiar mai târziu, cînd extinderea luxului făcea să se simtă mai puternic nevoia de confort, în casele romane vor fi încălzite numai băile.

Vasele de bucătărie erau din pământ ars, realizate, în general, în casă, din lutul care se găsea din abundenţă. Farfuriile rotunde, cupele vopsite în negru sau roşu închis, sunt mult diferite de vasele elegante produse, cam în aceeaşi vreme, în atelierele ateniene sau corintiene. Aşa cum o dovedesc descoperirile arheologice, vesela grecească era, desigur, cunoscută, dar ea rămîne relativ rară şi va părea încă şi mai rară la începutul secolului al V-lea, cînd Latium, eliberat de tirania regilor, s-a găsit, în acelaşi timp, în afara marilor drumuri ale comerţului mediteranean. Argintăria nu era cu totul necunoscută, dar utilizarea ei era foarte restrînsă. Un singur obiect de argint exista în casele de la ţară - ş inîta_IDLcaie_s,e aşeza, înaintea fiecărei mese, ofranda formată din cîteva grăunţe de sare, destinată divinităţilor casei.

Hrana zilnică era alcătuită rmai ales din legume fierte. Varza, după spusele lui Cato, revenea deseori pe masa familiei romane, în grădini se cultiva un număr relativ mare ae soiuri de varză, despre care se spunea că posedă toate calităţile: asigura o bună digestie, calma durerile de sto-

mac, durerile de cap, era utilă împotriva febrei (leac foarte prețios în aceste locuri unde apăruse deja malaria) și, mai ales, nu costa mult. Pentru a-i da un gust mai bun, se adăuga puțină carne de porc. Pădurile de stejar contribuiau la îngrășarea turmelor de porci, care trăiau în libertate în jurul fermei. Boii, importanți pentru muncile agricole, erau păstrați pentru sacrificiile solemne. Atunci, îndată ce erau arse măruntaiele pe altar, avea loc, între participanții la ceremonie, o orgie cu carne. Dar aceste sacrificii erau rare. De obicei, slănina și șunca erau singurele ingrediente la care se recurgea în alimentație. Era cunoscută și arta de a face brânzeturi, și cea a produselor avicole, domeniul familia! tinzând să satisfacă nevoile proprii. Idealul unui bun tată de familie era să poată vinde, fără a fi nevoit să cumpere ceva. Acesta era valabil nu numai în ceea ce privește hrana, dar și uneltele agricole, în timpul lungilor seri de iarnă, servitorii și chiar stăpânul și copiii lui reparau juguri, târnăcoape, împleteau îngrădituri și coșuri din ramuri de salcie sau de răchită, pe care avuseseră grijă să le planteze la marginea parcelelor, special în acest scop. La oraș nu se mergea - în afara cazurilor în care participau la adunările politice și la tribunale - decât pentru a duce la piață surplusul de produse obținute de pe domeniu.

În casa stăpânului trăiau câțiva sclavi: uneori aceștia erau prizonieri ai vreunui război, prea săraci pentru a plăti răscumpărarea, în satul lor natal din Samnium sau Ombria, trăiau tot atât de modest ca și în casa stăpânului. Ei, pierzându-și libertatea, depindeau în întregime de stăpân, dar condiția lor materială nu era prea diferită de aceea pe care o avuseseră anterior. Stăpânul lucrează ca și ei, masa lui este tot atât de frugală ca și a lor și, atât timp cât pot să slujească, ei sunt păstrați, protejați, îngrijiți

medical. După ce nu mai sunt utili, *bunul tată de familie*, trebuie să-i vândă, căci au devenit guri inutile. Dar, oare, de câte ori acest sfat crud a fost într-adevăr urmat? Se pare că, dimpotrivă, traiul în comun a sfârșit prin a crea un fel de intimitate între stăpân și sclavul său. Mulți servitori sunt născuți în casă, copiii unei slave și ai unuia dintre tovarășii ei de sclavie; unii chiar au legături și mai apropiate cu familia stăpânului și, nu de puține ori, sclavul își trăiește întreaga viață la fermă, unde nu îl reține numai condiția lui juridică, ci și propria voință, el simțindu-se în casa lui.

Haina obișnuită a romanului, din timpurile cele mai îndepărtate, era toga. Toți cetățenii născuți liberi o purtau, iar, la origini, ea era purtată nu numai de către bărbați, ci și de către femei. Existau diferențe de culoare și în modul de împodobire, depinzând de vârstă, de rang sau de funcție, dar forma îmbrăcăminții rămâne identică pentru toți. De obicei, toga era din stofă de lână albă. Regii Romei începuturilor și magistrații, moștenitori într-o anumită măsură ai celor dintâi, purtau o togă împodobită cu o bandă purpurie, cusută paralel cu marginea. Aceasta era *toga praetexta*, pe care o purtau și copiii până la șaisprezece ani. Îmbrăcarea *togii virile* de către tineri prilejuia o ceremonie religioasă și familială. Această ceremonie marca trecerea la maturitate și accesul la drepturile cetățenești.

Uneori, într-o familie în doliu sau când o rudă sau prieten era acuzat de o vină majoră, bărbații îmbrăcau o togă de culoare închisă, cel mai adesea neagră. Cu ocazia unui triumf, generalul învingător urca pe Capitoliu acoperit cu o

togă brodată, *toga picta*, în întregime de culoare purpurie, asemănătoare celei purtate de Jupiter de pe Capitoliu. Istoricii consideră că originile acestui obicei trebuie căutate încă în vremea lui Romulus, într-adevăr, este foarte posibil ca toga să fi fost un veșmânt tradițional, căreia i s-a acordat o semnificație complexă. La început, toga era un simplu pătrat sau o bucată de stofă, o pătură asemănătoare celor care se folosesc ca veșmânt de către toate popoarele care trăiesc într-o climă unde este necesară protejarea împotriva intemperiilor. Apoi, treptat, această bucată a fost adaptată, ea a fost tăiată în așa fel încât să capete o formă care să-i permită un drapaj mai complex. Imaginile cele mai echi ale togilor, pe care ni le-au oferit sculpturile, nu urcă decât până în secolul al III-lea î.Hr. Reconstituiri amănunțite ne-au arătat că ele se realizau dintr-un fel de trapez cu laturi curbate (fig. 2). Se începea prin a se așeza baza mare (AB) pe umărul stâng, extremitatea inferioară (Bb) coborând până la jumătatea piciorului, în partea din față a corpului. Brațul stâng ținea stofa, în timp ce restul este adus prin spate sub subțioara dreaptă. Partea Aa înconjura corpul și ajungea să se așeze pe umărul stâng.

C d D

Fig. 2. Schema togii republicane

Un astfel de veșmânt, oricât de decorativ și aristocratic ar părea, era foarte incomod, așa că, în timp ce munceau, era scos. Romanul era atunci îmbrăcat numai cu *tunica* sa. Aceasta era o simplă bucată de țesătură în mijlocul căreia se tăia o gaură pentru a lăsa capul să treacă. Două foi puse transversal sau, în unele cazuri, țesute în același timp cu bucata principală, formau mânecile care coborau numai până la cot. Un brâu strângea talia și permitea o ușoară cutare a veșmântului, în acest costum sunt reprezentați, lucrându-și pământul, *soldații-țărani* din timpul Republicii. Ei își reluau toga doar atunci când erau chemați să exercite o magistratură sau să preia o comandă militară.

Tunica nu era întotdeauna într-o singură culoare, ci avea, în unele cazuri, două bande purpurii longitudinale. Prezența bandelor late (*tunica lato clavo*) indica un rang senatorial. Fâșiile înguste (*angustus clavus*) indicau rangul de cavaler. Tunicile oamenilor săraci, acelea ale sclavilor (care erau, de obicei, singurul lor veșmânt) nu aveau bandă purpurie.

Aceste costume masculine, toga și tunica, s-au păstrat, cu unele schimbări în forma și în modul de drapare al togii, până la sfârșitul Imperiului. Vom vedea că, în viața cotidiană, romanii au adoptat, din motive practice, haine asemănătoare cu pelerinele noastre cu glugă și cu pantalonii noștri, *paenula* și *braies*, pe care le-au împrumutat de la gali, la fel ca *pallium-ul*, pe care l-au luat de la greci. Dar toga și tunica n-au fost niciodată abandonate.

Îmbrăcămintea feminină, dimpotrivă, a suferit, de timpuriu modificări mult mai importante, încă din timpul Republicii, numai fetele și curtezanele purtau togă. Matroanele își puneau peste tunică, o manta cu pliuri numită *palia* care, spre deosebire de togă, acoperea ambii

umeri. De fapt, acesta era doar o eșarfă foarte mare care cobora până la genunchi, în public, femeile aveau obiceiul să-și acopere capul, întrucât se considera nepotrivit să apară privirilor având capul descoperit. Primele semne ale bunăstării au exercitat o influență certă asupra toaletei femeilor. Vom vedea cum tradiționala severitate a unei *palia* sau a tunicii va fi repede compensată de varietatea stofelor, a culorilor și, de asemenea, de utilizarea bijuteriilor, însăși tunica se transformă și devine mai largă decât tunica masculină. Pe aceasta o găsim sub numele de *stola* în textele de la sfârșitul Republicii și în vremea Imperiului timpuriu.

Oricum ar fi, în această perioadă de început a orașului, severitatea și austeritatea îmbrăcăminții relevă clar firea unui popor tradiționalist, atent să păstreze formele exterioare, și disciplinat până în cele mai mici amănunte, considerând inovațiile fanteziei individuale ca pe o delăsare intolerabilă.

În aceste timpuri îndepărtate, romanii purtau barbă și părul lung. Femeile adoptau coafuri foarte simple asupra cărora nu avem informații foarte clare. Se pare că fetele, de exemplu, se mulțumeau să-și prindă părul într-un coc la spate, cu ajutorul acelor și al panglicilor. Pieptănătura rituală a tinerelor căsătorite (vezi mai jos pag. 30) păstrează fără îndoială amintirea acestor vechi obiceiuri.

Mai multe istorioare, povestite cu satisfacție de istorici, insistă asupra caracterului sacru al familiei: tatăl are întreaga autoritate în mâinile lui, păstrând asupra copiilor săi, atât timp cât trăiește, drept de viață și de moarte;

poate să-și repudieze soția după bunul lui plac și chiar s-o ucidă, după obținerea consimțământului unui tribunal familial. Un tânăr trebuie să țină seama, chiar dacă a fost achitat de judecătorii publici, de sentința dată de tatăl său, care, uneori, este mai severă decât cea dată de aceștia. Exemplul cel mai elocvent al acestei cruzimi părintești este cel al consulului Brutus, eliberatorul Romei, ai cărui fii conspiraseră împotriva Republicii nou instalate. Consulul a pus să fie pedepsiți chiar sub ochii lui, la fel ca și ceilalți conspiratori, adică zdrobiți cu ciomegele și căsăpiți cu securile.

Totuși, o severitate atât de mare rămâne un fapt excepțional, în practică, disciplina de familie nu urmărește decât să asigure respectul tinerilor față de cei mai în vârstă decât ei. Iar aceștia din urmă nu îi menajau în cazurile contrare, în Senat, ordinea ierarhică se ținea strict în funcție de vârstă. Mai întâi își dă avizul magistratul având rangul cel mai înalt și care este cel mai vechi în funcție și, de obicei, ceilalți i se alătură. Din acest punct de vedere, Roma poate fi, uneori, considerată o gérontocratie.

În interiorul casei, femeia, pe care legea o consideră în întreaga ei existență, o ființă de importanță minimă, trece de sub tutela părintească sub cea a soțului, apoi, dacă devine văduvă, sub aceea a băiatului ei mai mare, ducând o viață de supunere desăvârșită, de ascultare și de muncă. Femeia liberă nu era constrânsă să facă orice fel de muncă. Treburile casei erau făcute de servitoare. Stăpâna torcea și teșea. Era aici un fel de înțelegere pe care legenda o datează în vremea răpirii 'Sabinelor. Tinerele sabine, răpite de romani, și-au acceptat soarta cu condiția să fie respectate în căminul soților lor și să nu facă altă muncă decât să toarcă lâna. Astfel, obiceiurile apar mult diferite de cele formulate teoretic de lege. În

realitate, femeia, mama de familie era privită cu respect, adesea cu teamă. Ea domnește ca stăpână peste servitoare, fete și nurori. Are și prerogative religioase și hotărâște singură educația copiilor mici. Soțul ei o ascultă cu atenție: ea îi povestește visele pe care le-a avut, intuițiile ei, care sunt adesea prevestiri, toate acestea influențând conduita acestor oameni superstițioși, în anumite zile din an, femeile romane se strâneau în casa Marelui Pontif și, acolo, departe de privirile oricărui bărbat, celebrau misterele Bunei Zeițe, ritualuri secrete, a căror continuitate era însă esențială pentru protejarea Cetății. Din aceste motive, nu este cazul să se tragă concluzii pripite în privința supunerii juridice a femeii. O civilizație care atribuie familiei un rol atât de important, nu poate să nu înapoieze femeii, în practică, ceea ce i-a retras prin legislație. Uneori este chiar posibil să se descopere, în condiția pe care o are femeia, urmele unui vechi matriarhat, care ar fi existat în societatea etruscă. Matriarhatul, străin obiceiurilor invadatorilor indo-europeni (care formează fondul populației latine), era practicat de popoarele mediteraneene pe care ei le-au găsit pe pământul italian. Fără îndoială că latinii nu l-au adoptat ca atare, însă căsătoriile pe care le-au făcut, contactele de toate felurile pe care le-au avut cu cetățile, precum și cu etruscii, un popor căruia, o vreme, i-au fost supuși, au determinat în mod cert, schimbarea concepției despre viața de familie.

Romanii considerau că cea mai mare crimă pe care o poate comite o femeie era adulterul și îl pedepseau cu moartea. Greșeala femeii nu era de ordin moral - bărbații puteau, fără să se rușineze, să caute compania altor femei, de condiție mai joasă, servitoare sau prostituate -, ci de ordin religios. Adulterul era, de fapt, o înșelătorie față de zeii casei. Copiii, care rezultau în urma adulterului, erau considerați

niște intruși, intra în mod fraudulos într-o comunitate religioasă căreia nu aveau dreptul să-i aparțină. Era o crimă împotriva ordinii sociale, care pune în pericol însăși existența Cetății, separând-o de zeii ei și falsificând regulile tradiționale ale religiei. De aceea, femeile care nu sunt integrate legal într-o comunitate religioasă. sclavele, libertele nemăritate puteau să dispună de ele însele în mod liber. Nimeni nu le putea reproșa acest fapt. Dar matroanele, fiicele ginților romane, nu puteau, în nici un caz, să facă așa ceva. La început, numai membrii familiilor patriciene aveau dreptul de a contracta o căsătorie recunoscută de lege. Această căsătorie era celebrată în mod solemn. Ceremonia consta, în principal, în prezentarea tinerei căsătorite zeilor noii sale familii. Momentul cel mai important era, după luarea auspicilor, un fel de comuniune în fața altarului casei, în cadrul căreia se oferea zeilor o prăjitură din grâu. O femeie (*pronuba*⁵) care fusese măritată, dar numai o singură dată, împreună mâinile soților. La această ceremonie participau Mjarele_£ojQttf

Jupiter (*fl men Dialls*) și, de asemenea, zece martori. Această ceremonie era însoțită de un întreg ritual pitoresc. Prietenii logodnicului și însoțitoarele logodnicei formau un alai și cântau, pe rând, cântecul himenului, din care nu lipseau glumele și strigăturile cu subînțelesuri. Logodnica îmbrăca un veșmânt deosebit, o *tunica recta*, adică o tunică lucrată de către un țesător care stătea în picioare, dintr-o bucată, neavând cusături. Se considera că acest veșmânt, făcut astfel, cu o tehnică arhaică, aducea noroc. Și, din acest motiv, era purtat, de asemenea, și de către tineri, atunci când primeau toga virilă. Logodnica îl pune în ajunul căsătoriei și îl păstra toată noaptea. Dimineața, tânăra era pieptănată într-un fel special. Cu ajutorul vârfului

Pronuba - cea care o asistă pe mireasă, un fel de nașă, nună (n. tr.).

unei săbii i se despărțea părul în șase șuvițe care erau aduse în jurul capului și prinse cu panglicuțe din lână. Coafura era probabil consolidată cu ajutorul unor ace sau unor piepteni. Dar toaleta miresei nu era terminată decât după ce se puneă pe capul ei un voal de culoare galbenă *flammeum*. Acest voal, foarte larg și lung, semăna cu mantua feminină numită *palia*, dar era confecționat dintr-un material ușor și transparent. Acest *flammeum* era considerat ca un veșmânt de bun augur, întrucât era purtat de soțiile flaminilor⁶ care nu puteau fi repudiate de soții lor.

Seara, tânăra căsătorită era luată de lângă mama sa și condusă de un alai precedat de făclii, la casa logodnicului, în momentul trecerii pragului, împodobit în acest scop cu multe ramuri, era luată în brațe - în amintirea, răpirii Sabinelor, după cum spunea legenda, dar, mai sigur, pentru a se evita interpretarea ca semn rău, intrarea în noua ei casă, dacă se împiedica.

La Roma, ca și în Grecia, îngroparea morților era o datorie sacră. Să refuzi unui mort îngroparea însemna să condamni sufletul mortului să rătăcească fără odihnă și, prin urmare, să creezi un pericol real pentru cei în viață, căci aceste suflete *chinuite* erau malefice. Romanii au practicat simultan cele două mari rituri funerare: incinerarea și înhumarea. Incinerarea era, de la începuturi, ritualul cel mai frecvent, dar erau unele familii în care tradiția cerea ca morții să fie îngropați și nu arși.

⁶ Preoți consacrați cultului unei anumite divinități; erau trei flmini superiori, aleși dintre patricieni și consacrați marii triade capitoline (Jupiter, Marte, Quirinus) și 12 flmini inferiori, aleși dintre plebei și consacrați altor divinități (n. tr.).

O dată constatat decesul, fiul cel mai mare închidea ochii părintelui său și îl chema pentru ultima dată pe nume. Apoi cadavrul era spălat, aranjat, îmbrăcat cu toga sa și expus în *atrium* pe un pat decorat, în mijlocul florilor și al ghirlandelor. Timp de mai multe zile, femeile care cântau la flaut și bocitoarele plătite, interpretau o muzică fune-bră. Apoi, când venea momentul, se forma un cortegiu care însoțea mortul în afara orașului, unde era ridicat un rug. Se pare că, la începuturi, ceremonia avea loc noaptea. Dar, apoi, pentru această îndatorire au fost consacrate orele de dimineață, în urma muzicanților și a bocitoarelor mergeau bărbați care purtau simboluri din viața defunctului. Dacă era vorba despre un comandant militar, erau reprezentate campaniile și victoriile sale. După aceea, în cortegiul funerar al patricienilor, apăreau clienții⁷ sau actorii a căror față era acoperită de o mască, amintind de strămoșii mortului, așa încât părea că întrea-ga linie ancestrală a venit să-și însoțească descendentul. Acest drept de reprezentare a chipului (*jus imaginum*) era rezervat patricienilor. Apoi, venea trupul mortului, având fața descoperită și fiind purtat pe o năsalie. Era urmat de rudele și de prietenii săi, bărbații în togi de culoare închi-să, iar femeile având părul despletit și în neorânduială. La funeraliile nobililor, cuvântarea funebră, *laudatio*, era ros-tită în Forum, de către ruda sa cea mai apropiată.

În sfârșit, se ajungea la rugul pe care se așeza trupul, în mijlocul parfumurilor și al darurilor. Rudele erau obligate să rămână în apropiere până când totul era ars. Apoi, din mijlocul cenușii calde, se adunau oasele calcinate. Acestea erau spălate cu vin și închise într-o urnă care era așezată în cele din urmă într-un mormânt.

⁷ client - în Roma antică, plebeu dependent de un patrician, protejat de acesta.

Forma mormintelor era extrem de variată. Inițial, ele erau niște puțuri sau niște camere subterane. Treptat, au apărut alte construcții. Deasupra locului în care era așezată urna s-a ridicat un monument: un *tumulus*⁸, conic sau piramidal, un paracelis care adăpostea bustul mortului. Mormintele familiei, ca acelea ale familiei Scipionilor, în secolele al IV-lea și al III-lea î. Hr., erau adevărate locuințe subterane, împodobite cu fresce. Oamenii simpli, înmormântați la început în gropi comune, au sfârșit prin a-și asigura, încă din timpul vieții, un loc în marile morminte colective, în care, pentru fiecare urnă era rezervată o nișă. Această dispunere dădea ansamblului aspectul unui porumbar, de unde numele de *columbarium* purtat de aceste monumente, întrucât legea interzicea ca înmormântările să se facă în interiorul cetății, mormintele erau construite în afara incintei acesteia și, datorită unui sentiment natural, se căuta așezarea lor într-un loc de unde să poată fi văzute de cât mai mulți oameni. Din acest motiv, drumurile, la ieșirea din orașe, erau ticsite de morminte, așezate pe mai multe rânduri în profunzime. Astăzi încă, la Roma, Via Appia și, mai ales, drumurile din apropierea porților de la Ostia și Pompei, au toate tipurile posibile de monumente funerare. Fiecare are locul său bine stabilit, delimitat de *cippi*⁹. Adesea, inscripția pe care este scris epitaful precizează dimensiunile mormântului, pentru a se evita ca acesta să fie luat în mod abuziv, și adaugă că *acest monument nu poate fi moștenit*. Astfel, romanii, cu spiritul lor minuțios de prevedere, au reglementat prin toate mijloacele legale, asigurarea pentru vecie a locuinței morților lor.

⁸ în limba latină, movilă, mormânt, (n.tr.)

⁹ Aici, stele funerare (lat. *cippus*, -i), (n.tr.)

Capitolul n

REVOLUȚIA SPIRITUALĂ ȘI CULTURALĂ DIN SECOLUL AL II-LEA Î.HR.

Marile etape ale vieții romane, așa cum le-au stabilit mai multe secole de tradiție, au rămas aceleași, fără prea multe schimbări, până în momentul în care Roma a devenit stăpâna întregii Italii peninsulare - fapt care s-a petrecut puțin după mijlocul secolului al treilea î. Hr., la sfârșitul primului război punic. Fără îndoială că romanul din segmentul social superior nu-și mai lucrează deloc pământul. El lasă această îndeletnicire în sarcina sclavilor sau a lucrătorilor cu ziua, pe care îi plătește, în cea mai mare parte a anului, exploatarea pământului este lăsată în grija unui *vilicus*, slujitor-intendent de condiție umilă, care este reprezentantul stăpânului chiar și în fața divinităților protectoare ale casei. Acest *vilicus* oferă, în numele tatălui familiei, sacrificiile rituale către Lari. El este responsabil de cultivarea pământului și de buna îngrijire a cirezilor atunci când stăpânul este reținut departe de casă, de cerințele funcțiilor lui sau de campaniile militare. Deseori, această absență atârna greu. Regulus, de exemplu, însărcinat fiind să comande o expediție în Africa, a cerut stăruitor Senatului să fie înlocuit la comandă cu altcineva. *Vilicus* de pe domeniul său murise, iar libertul angajat să-l înlocuiască fugise, luând cu el și vitele. Domeniul era în primejdie, iar Regulus se temea că soția și copiii vor rămâne fără hrană. Senatul a refuzat învoirea cerută. Au fost luate, pe spezele statului, măsurile necesare ca pierderile suferite să fie compensate, iar Regulus a rămas în Africa.

Acest caz nu reprezintă, în mod sigur, o excepție. Dacă, la sfârșitul secolului, Cato mai era văzut încă revenind la Tusculum, între două campanii militare, și trăind pe domeniul lui, destul de repede oamenii de stat au fost nevoiți să se stabilească la Roma și să locuiască aici. Senatorii aveau obligația să asiste la ședințele, din ce în ce mai dese, ale Curiei. Comanda războaielor, administrarea cetăților cucerite necesitau oameni tot mai mulți. Numărul magistraților era în creștere. Viața la țară nu mai era, pentru mulți dintre patricieni, decât un ideal inaccesibil.

Alături de o elită *dezdăcinată*, se asistă la formarea unei plebe urbane care nu are nici o legătură cu viața de la țară. Originile acesteia sunt diverse: foști sclavi deveniți clienți ai unei *gens* care i-a eliberat, pe ei sau pe părinții lor, meșteșugari imigrați, italici deposezați de pământurile lor de către cucerirea romană și alungați definitiv din orașele lor de invazia lui Hannibal¹⁰, veterani dezobișnuiți, datorită războaielor interminabile, să lucreze ca civili. Aceste elemente au făcut să crească populația Romei, încetul cu încetul, ea va determina apariția unei vieți cotidiene, adaptate orașului.

Ca și cei de la țară, romanii din oraș se trezeau devreme. Primele raze de lumină ale zilei, fie că era vară sau iarnă, marcau începutul activităților lor. Era momentul când se lua prima masă, o gustare rece alcătuită din pâine, lapte, brânză și fructe, în *atrium*, se strâng deja clienții veniți să-și salute patronul și să-l solicite pentru diferite treburi. Inițial, clientul nu putea să compare în

¹⁰ Hannibal (246-183 î. Hr.) om de stat și general cartaginez, comandantul armatei punice în cel de-al doilea război punic (218-201). A învins armatele romane la Trasimene (217 î. Hr.) și Cannae (216 î. Hr.), iar în 211 î. Hr. se afla la porțile Romei, în 202 î. Hr. Publius Cornelius Scipio îl înfrânge la Zama. (n. red.)

justiție, cei care trebuia să-l reprezinte fiind patronul lui; și mai târziu, patronul a continuat să îl asiste și să-l ajute cu *auctoritas*, adică cu influența sa în Cetate. Apoi, însoțit de clienții săi care îi alcătuiau o escortă de onoare, senatorul se ducea în Forum sau la Curie. Acolo, își exercita activitatea din tribunalul său (o simplă estradă), dacă era magistrat în funcție, sau depunea mărturie, ori însoțea pe unul sau pe altul dintre prietenii lui care se înfățișau înaintea judecătorilor. Dacă era ședință la Senat, el participa la dezbateri care se puteau prelungi uneori până la căderea nopții, dar care se întrerupeau legal la apusul soarelui. Când putea, magistratul revenea acasă spre prânz și lua *prandium*, o nouă gustare, alcătuită din mâncăruri calde, dar întotdeauna frugală și, se pare, de cele mai multe ori, fără să bea vin.

În toii verii, este probabil ca orele cele mai fierbinți să fi fost rezervate unei scurte sieste, cu atât mai necesară cu cât soarele răsărea mai devreme. Dacă treburile nu erau presante, ultimele ore până seara erau petrecute în conversații în Forum sau pe Câmpul lui Marte și, în fine, venea momentul mesei principale, *cena*. Masa aceasta nu se lua decât după căderea nopții, căci se considera ca fiind semnul unei vieți dezmățate să te așezi serios să mănânci cât timp cerul mai era puțin luminat.

Romani datorau, fără îndoială, etruscilor obiceiurile legate de *cena*, când se mânca culcat, alungit pe paturi, trei meseni ocupând același pat. Dar această atitudine, pe care monumentele figurate și textele ne-au făcut-o familiară, nu a fost niciodată adoptată fără o oarecare reticență chiar din partea romanilor: femeile nu leneveau la *cena*; ele se așezau pentru a mânca și, când sunt prezenți și copiii, ceea ce se întâmpla rar, și ei se așezau, în mod obișnuit, în sufragerie se așezau nouă meseni, pe trei

paturi dispuse pe trei laturi ale unui dreptunghi. De aceea, sufrageria era denumită *triclinium*. Spre sfârșitul Republicii și, fără îndoială, ca urmare a influenței venite din Orient, această schemă clasică a fost înlocuită printr-o nouă dispunere. Se folosește din ce în ce mai mult o sofa semicirculară (denumită *stibadium*), pe care mesenii stăteau culcați unul lângă altul, în *triclinium*, locul de onoare era cei din partea dreaptă a patului din mijloc (*lectus medius*). Acolo prezida stăpânul casei, invitații fiind așezați conform rangului lor pe un *lectus summus* (situat în dreapta patului din mijloc) sau pe un *lectus imus* (situat în stânga), în fața fiecăruia era așezată o măsuță pe care servitorii puneau, succesiv, platouri cu diferite feluri de mâncare, în mod normal, nu se utilizau furculițe și cuțite. Numai lingura - lată și plată - era folosită pentru felurile de mâncare lichide. Carnea era oferită tăiată și fiecare lua cu degetele bucățile pe care le mânca. Se utilizau în mod curent șervetele, între feluri, sclavii veneau cu un ibric pentru a spăla degetele mesenilor. Alții împărțeau cupe și turnau vinul, în jurul paturilor era un du-te-vino continuu de servitori tăcuți, atenți să îndeplinească dorințele fiecărui mesean.

Cena era constituită, de obicei, din trei feluri de mâncare. Totuși, primul fel, gustarea, nu a început să apară decât în ultimul secol al Republicii. El era compus din ouă, pește rece, salate, diverse bunătăți, în general, sărate și, pentru a-l însoți, se beau vinuri ușoare, îndulcite cu miere. <\poi veneau mâncărurile de bază: carnea, de preferință /anat sau pasăre. Felul delicat prin excelență era peștele Je mare, adus din locuri îndepărtate. Dar, încetul cu încetul, proprietarii bogați au amenajat pe domeniile lor și, în .pecial, la țărmul mării, în vilele campaniene, rezervoare aari, *piscinae*, unde păstrau pești, atât pentru necesitățile

meselor lor, cât și pentru a-l comercializa, în același fel, de la începutul primului secol înainte de erea noastră, au apărut parcuri cu animale de vânat aproape peste tot în jurul Romei. Acolo trăiau în libertate, aproape la îndemână, mistreți, cerbi, căprioare, dar și iepuri, chiar veverițe și hârcioji, a căror carne era foarte apreciată. Varro, care descrie un astfel de parc, ne spune că avea o colivie mare situată pe cursul unei ape, unde erau crescute găște și rațe, pe jumătate sălbatice, chiar și bătlani și berze. Aceste colivii mai adăposteau bibilici, păuni și fazani, importați din Orient și aclimatizați recent, în fine, nu exista casă la țară care să nu aibă propriul ei porumbar și propria ei curte de păsări. Al treilea fel la *cena* era desertul. Astfel, se serveau, fructe și produse de patiserie, în Italia, fructele au fost întotdeauna numeroase. Unele erau indigene, ca merele, perele, prunele, smochinele, migdalele, nucile și castanele. Altele au fost importate din Orient: cireșele se datorează lui Lucullus, faimosul gurmând care a fost, de asemenea, un mare cuceritor și învingătorul regelui Mithridates¹¹. El a întâlnit cireșul chiar în decursul acestei campanii, iar la întoarcere a plantat câțiva butași în grădina lui, unde, acestora, le-a mers bine. Tot astfel, piersica era originară din Persia, dar nu știm în ce condiții s-a răspândit în Italia acest fruct. Ea era deja cunoscută și apreciată de romani. Rodiile și curmalele nu și-au făcut apariția decât la începutul Imperiului, când întreaga lume mediteraneană intrase în orbita comercială a Romei. La fel, portocalele și lămâile, a căror imagine se întâlnește pentru prima dată într-o frescă

¹¹ Mithridates IV Eupator - rege elenistic al Pontului (120-63 î. Hr.). Adversar înverșunat al Romei în Asia Mică, a purtat trei războaie împotriva romanilor extinzându-și autoritatea și asupra țărmurilor de N și V ale Mării Negre, în urma celui de-al treilea război cu romanii (74-71 î. Hr.), Mithridates IV a pierdut teritoriile cucerite și, ulterior, s-a sinucis (n.red.)

contemporană împăratului Augustus. A fost deci un timp când Italia nu era, prin excelență, țara portocalilor. Dar ea a fost întotdeauna aceea a strugurilor. Un istoric antic îl face pe unul din personajele sale să spună că pământurile ocupate de romani înfățișau ochiului pretutindeni livezi și vii. Chiar astăzi, nu'este nici o grădină de la periferie, în jurul Romei, care să nu aibă propria boltă de viță. Podgoriile de Tivoli, Prăsești, Veiletri sunt celebre, așa cum erau și în Antichitate. La fel, vinurile indigene din Falerne și din Massic, în Campania, și-au păstrat renumele. Aceste vinuri, grele și amețitoare, erau păstrate în amfore de pământ ars, având gâtul înfășurat cu grijă în argilă. O etichetă purta numele consulilor din acel an. În felul acesta, consulatul lui Opimius (122 î. Hr.) a rămas faimos pentru totdeauna prin calitatea vinului din acel an.

Un astfel de vin nu putea fi băut pur, era amestecat cu apă în vase mari denumite, cu un termen grecesc, *cratere* (ceea ce înseamnă vase pentru amestecare), iar anumite vinuri indigene nu erau apreciate decât dacă li se adăuga apă de mare - oricât ni s-ar părea de stranie astăzi această preparare, un obicei, la origine grec, care a sfârșit prin a se încetățeni. După ce mâncau, comesenii începeau să bea. Ei alegeau un rege *al banchetului*, care fixa după voia lui numărul de cupe și calitatea vinului pe care fiecare trebuia să-l bea. Era momentul preferat al flecariilor. Dacă regele ospățului era într-o dispoziție liniștită, seara se desfășura în conversații sau în distracții de societate: arșice, scamatorii, cântece acompaniate de un cântăreț la flaut, în zilele de sărbătoare, la marile banchete, oamenilor le plăcea să audă cântece duioase, *cântece de banchet* (*carmina convivalia*), în care erau lăudate virtuțile și faptele de vitejie ale strămoșilor. Dar, dacă regele banchetului era un mare băutor, atunci mesenii se încălzeau;

arșicele păreau un joc de copii, se cereau zarurile - ceea ce era împotriva legii - și se juca cu patimă, până în momentul în care, în certurile și în beția generală, petrecerea se spărgea, fiecare întorcându-se acasă, mai ușor sau mai greu, ajutat de sclavul său.

Desigur, nu toate zilele se încheiau cu o *cena* atât de somptuoasă. Adeseori, nu era decât o cină în familie, relativ frugală. Chiar excesele meselor din zilele de sărbătoare determinau cumpătarea din celelalte zile. Romanii se culcau devreme, căci iluminatul era slab. Se foloseau lumânări de ceară sau de seu, iar cei mai bogați, lămpi în care se ardea ulei de măsline cu ajutorul unui fitil din fibre. Aceste lămpi erau, cel mai adesea, din pământ ars. Ele aveau forma unei căciulite cu un cioc pentru fiți! (fig. 3). Unele erau de bronz, cu mai multe ciocuri. Acestea din urmă formau adevărate candelabre fiind suspendate de tavan cu lanțuri, obținându-se o adevărată lustră unde ardeau numeroase flăcări. Dar puterea de iluminare a unei asemenea lămpi cu ulei, chiar multiplă, nu putea fi prea mare. Lumina ei permitea să se ia masa de seară, să se facă treburile gospodărești, dar nu să se citească sau să se scrie, fără a se obosi mult vederea.

Romanii, cărora nu le păsa

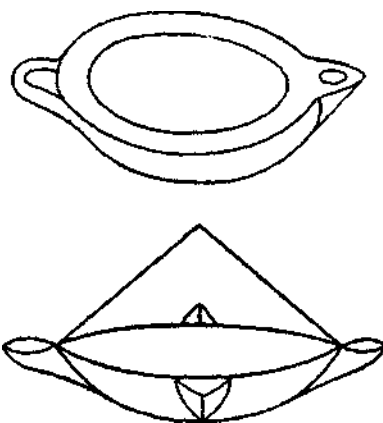

Fig. 3. Lămpi romane

de aceasta, căpătau adeseori boli de ochi. Dar puțini erau preocupați de asemenea activități, majoritatea se culca devreme pentru a se trezi la fel.

Sub influența, mai întâi, a Etruriei - țară prin excelență a meșterilor metalului - apoi a Campaniei, a Greciei și, mai ales, a Corintului, mobilierul casnic începe să se modifice. Lemnul cedează locul bronzului. Patul pentru banchet, pe care stăteau când luau masa, de exemplu, se va compune de aici înainte, în casele bogate, dintr-un cadru metalic pus pe patru picioare frumos împodobite. Curele de piele întinse formau, în acest cadru, o rețea capabilă să susțină salteaua umplută cu puf sau cu lână pe care se întindea meseanul. Dacă se utiliza lemnul, acesta era acoperit cu aplice din metal, cupru sau bronz. Aceste paturi erau, de asemenea, folosite pentru dormit. Mobilitatea lor permitea să fie transportate cu ușurință dintr-o cameră în alta. Amenajarea diferitelor părți ale casei nu avea aceeași stabilitate ca în zilele noastre când, în mod tradițional, dormitorul, sufrageria și salonul sunt camere distincte. Acest *triclinium* devenea dormitor, o dată îndepărtate două dintre paturi și măturate resturile de la banchet, în plină vară, în nopțile calde, desigur nu rareori, se instalau paturile la răcoare, în *atrium*. Caracteristicile esențiale ale mobilierului antic erau manevrabilitatea și faptul că destinația lui putea fi modificată în funcție de necesități.

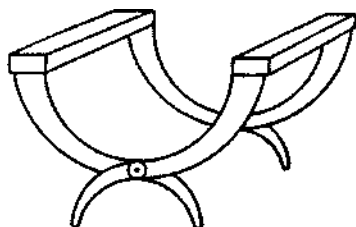
Mesele nu sunt decât niște măsuțe, având de cele mai multe ori un singur picior, din metal sau din fildeș. Tăblia este mai ales din lemn prețios, în special tuia¹² (*citrus*), provenind din pădurile Africii de Nord. Unele dintre aceste mese ajungeau, la sfârșitul Republicii, la prețuri considerabile și se citează întotdeauna, ca exemplu, cea pe

¹² Arbore-vieții, conifer din familia cupresaceelor. (n.tr.)

care Cicero a cumparat-o la prețul de 500 000 sesterți (în jur de 5 milioane de franci grei)!¹³

Existau și mese pătrate, pentru diferite întrebuințări, utilizate de fiecare dată când era necesar să suporte obiecte grele. Astfel chiar în *triclinium*, urcioarele, ibricele, amforele erau puse pe aceste adevărate mese de serviciu, mobile și ele, în jurul cărora se învârteau servitorii.

Scaunele, în afara cazurilor când erau folosite paturile de banchet, erau, în general, simple taburete, fără spătar.

Scaunul *curul*, atât de caracteristic, cu picioarele lui încrucișate în formă de X (fig.4), nu era un accesoriu al casei, ci un însemn ce revenea doar magistraților de origine patriciană și de aceea

Fig. 4. Sella curulis (Scaun curul) aceste magistraturi erau denumite *curule*

Adoptarea luxului grecesc va determina ca la Roma să se importe obiecte de uz curent și, mai ales, vase de diverse forme. Fără îndoială, am spus-o deja, cupele din Atica sunt cunoscute la Roma începând cu secolul al V-lea înaintea erei noastre, dar, încă din secolul al III-lea î. Hr., se observă o afluență de obiecte de argint a căror întrebuințare s-a generalizat. Alături de cupe de formă clasică, apar *cyathes* care sunt niște castronașe adânci, cu marginile împodobite adesea cu reliefuri simbolice. Cele mai cunoscute dintre aceste obiecte provin din tezaurul descoperit la Bascorale, aproape de Pompei și se vede, Pe un castronaș de acest fel, detașându-se un adevărat dans macabru, condus de un schelet, imagine a destinu-

un franc greu avea o greutate de 322,5 mg aur (n.red.).

Sub influența, mai întâi, a Etruriei - țară prin excelență a meșterilor metalului - apoi a Campaniei, a Greciei și, mai ales, a Corintului, mobilierul casnic începe să se modifice. Lemnul cedează locul bronzului. Patul pentru banchet, pe care stăteau când luau masa, de exemplu, se va compune de aici înainte, în casele bogate, dintr-un cadru metalic pus pe patru picioare frumos împodobite. Curele de piele întinse formau, în acest cadru, o rețea capabilă să susțină salteaua umplută cu puf sau cu lână pe care se întindea meseanul. Dacă se utiliza lemnul, acesta era acoperit cu aplece din metal, cupru sau bronz. Aceste paturi erau, de asemenea, folosite pentru dormit. Mobilitatea lor permitea să fie transportate cu ușurință dintr-o cameră în alta. Amenajarea diferitelor părți ale casei nu avea aceeași stabilitate ca în zilele noastre când, în mod tradițional, dormitorul, sufrageria și salonul sunt camere distincte. Acest *triclinium* devenea dormitor, o dată îndepărtate două dintre paturi și măturate resturile de la banchet, în plină vară, în nopțile calde, desigur nu rareori, se instalau paturile la răcoare, în *atrium*. Caracteristicile esențiale al mobilierului antic erau manevrabilitatea și faptul că destinația lui putea fi modificată în funcție de necesități.

Mesele nu sunt decât niște măsuțe, având de cele mai multe ori un singur picior, din metal sau din fildeș. Tăblia este mai ales din lemn prețios, în special tuia¹² (*citrus*), provenind din pădurile Africii de Nord. Unele dintre aceste mese ajungeau, la sfârșitul Republicii, la prețuri considerabile și se citează întotdeauna, ca exemplu, cea pe

¹² Arborele-vieții, conifer din familia cupresaceelor. (n.tr.)

care Cicero a cumparat-o la prețul de 500 000 sesterți (în jur de 5 milioane de franci grei)!¹³

Existau și mese pătrate, pentru diferite întrebuințări, utilizate de fiecare dată când era necesar să suporte obiecte grele. Astfel chiar în *triclinium*, urcioarele, ibricele, amforele erau puse pe aceste adevărate mese de serviciu, mobile și ele, în jurul cărora se învâртеau servitorii.

Scaunele, în afara cazurilor când erau folosite paturile de banchet, erau, în general, simple taburete, fără spătar.

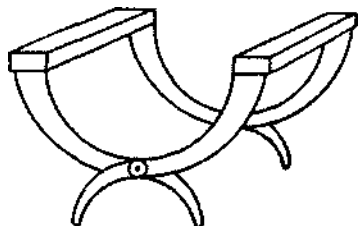

Fig. 4. Sella curulis (Scaun curul)

Scaunul *curul*, atât de caracteristic, cu picioarele lui încrucișate în formă de X (fig.4), nu era un accesoriu al casei, ci un însemn ce revenea doar magistraților de origine patriciană și de aceea aceste magistraturi erau denumite *curule*.

Adoptarea luxului grecesc va determina ca la Roma să se importe obiecte de uz curent și, mai ales, vase de diverse forme. Fără îndoială, am spus-o deja, cupele din Atica sunt cunoscute la Roma începând cu secolul al V-lea înaintea erei noastre, dar, încă din secolul al III-lea î. Hr., se observă o afluență de obiecte de argint a căror întrebuințare s-a generalizat. Alături de cupe de formă clasică, apar *cyathes* care sunt niște castronașe adânci, cu marginile împodobite adesea cu reliefuri simbolice. Cele mai cunoscute dintre aceste obiecte provin din tezaurul descoperit la Bascorale, aproape de Pompei și se vede, pe un castronaș de acest fel, detașându-se un adevărat dans macabru, condus de un schelet, imagine a destinului-

¹³

un franc greu avea o greutate de 322,5 mg aur (n.red.).

lui, care îi așteaptă pe meseni, încercând să-i incite să culeagă *trandafirii vieții*. Apoi, sunt *scyphi*, ceștile prevăzute cu două toarte (anse) mari, *patere*, mai plate și mai late - toate vase de băut. Pentru a scoate vinul din urcioare, există o întreagă varietate de polonice cu coadă lungă, frumos lucrate și acestea. Chiar și craterele sunt decorate în toate felurile, cu ciubuce¹⁴, cu figuri în relief, cum sunt dansurile bacantelor și ale faunilor, care înviează laturile marelui crater *Ludovisi*.

Principala inovație a celui de-al doilea secol d. Hr. a fost introducerea unor vase de pământ ars, denumite vase de *Șamos*, fabricate, mai întâi, în atelierele grecești de la Marea Egee și copiate, foarte devreme, de meșterii italieni. Această ceramică nu mai este pictată, precum ceramica grecească din perioada clasică, ci prezintă imagini în relief, imitație a pieselor de orfevrărie elenistică. Astfel, romanii mai puțin bogați puteau să aibă iluzia că posedă și ei vase prețioase. Materialul din care era făcut vasul era un pământ fin, care devine foarte dur prin ardere și permite realizarea cu multă finețe a detaliilor obiectului, care sunt când realizate direct în pasta vasului, când aplicate pe vas după modelarea lui la roată, în decorația folosită se regăsește întregul repertoriu familiar orfevrăriei elenistice: scene de banchet sau de vânătoare, scene mitologice, figuri simbolice, scene din viața familială. *Ceramica de Samos*, cu vesela ei culoare roșie și smaltul ei strălucitor, a cunoscut o faimă deosebită până în al doilea și al treilea secol d. Hr. Atelierele din Arezzo, în Italia, vor fi înlocuite, la începutul Imperiului, de cele din Lezoux și La Graufesenque, în Galia. Și astăzi încă, descoperirea unui ciob roșu cu reliefurile lui atât de caracteristice indică, în mod sigur, prezența vreunei așezări romane în vecinătate.

¹⁴ ciubuc - ornament în relief care marchează marginile unui perete, (n.red.)

Avem, cu această istorie a vaselor casnice, un exemplu foarte limpede al evoluției generale. Vasele grecești importate au fost, la început, privilegiul câtorva romani aparținând aristocrației celei mai înalte. Ele au fost apoi reproduse, la un preț redus, de meșteșugari și s-a determinat apariția unei autentice industrii care-și oferă produsele buzunarelor modeste. Pretinsele progrese ale luxului apar adesea ca o democratizare autentică a unei societăți, lux care, în lumea elenistică, era rezervat unui segment restrâns.

La începutul celui de-al doilea secol î.Hr., marile cuceriri au determinat o îmbogățire generală a romanilor. Aceasta a fost mai întâi resimțită în evoluția monedei. La început, singura monedă în circulație consta în lingouri de bronz care nu aveau nici o marcă. Valoarea lor era dată de greutatea metalului din care erau făcute. Foarte curând, această monedă primitivă se va transforma. Lingourile au fost marcate cu o imagine obținută la turnare, cel mai adesea reprezentarea unui animal a cărui valoare corespundea cu cea a metalului. Apariția unei monede veritabile, piesa rotundă de bronz având o greutate determinată, este plasată în ultima treime a secolului al IV-lea î. Hr. Pe revers avea o proră de corabie, iar pe avers efigia unei divinități, diferită după valoarea și greutatea piesei. Pe aversul *asului*, piesa care reprezenta o unitate, și care cântărea, la început, o livră romană (ceva mai puțin de 300 g), apărea zeul Ianus, divinitatea de la începuturile Romei; Jupiter, pe jumătatea de as, Roma (sau Minerva?) pe a treia parte dintr-un as, Hercule, pe sfert de as, iar Mercur, pe șesimea

de as. însă aceste monede, grele și incomode, aveau o valoare intrinsecă insuficientă pentru schimburile curente. Prețul gramului de bronz scăzuse. Romanii cunoșteau metale mai prețioase și, cu puțin înaintea primului război punic, a fost nevoie să se recurgă la baterea monedelor de argint. Roma nu făcea, de altfel, decât să imite emisiunile cetăților grecești ale Italiei meridionale. Sistemul stabilit atunci cuprindea trei tipuri de piese. Baza rămânea livra, dar, de data aceasta, livra de argint, și nu cea de bronz. Piesa având valoarea cea mai ridicată era dinarul (*denarius*), care valora 10/12 dintr-o livră. Erau apoi jumătatea de dinar (*quinarius*) și sfertul de dinar, *sestertius*, echivalat cu 2/12 și jumătate din greutatea unitară. Sesterțul devine foarte repede unitatea de valoare: suficient de mic pentru a nu necesita prea mulți submultipli, destul de mare pentru a se dovedi ușor de utilizat în stabilirea prețurilor obișnuite. Când era vorba de sume considerabile, unitatea folosită nu mai era sesterțul, ci o valoare abstractă, independentă de orice marcaj monetar, *suta de mii de sesterți*.

Monedele de aur au fost privite de romani cu suspiciune mult timp. Li se reproșa că strângeau într-un volum foarte mic, valori considerabile. De aceea, se cerea popoarelor înfrânte ca despăgubirile de război să fie plătite în monede de argint. Era o favoare să li se dea voie să plătească în bani de aur. Exploatarea minelor de aur a fost interzisă, în mai multe rânduri, în cursul secolelor al treilea și al doilea î. Hr. Poate pentru că aurul trecea drept metalul *corupător* prin excelență, sau poate pentru a diminua afluxul de bogății mobiliare care risca să compromită un echilibru social bazat pe întăietatea bunurilor imobiliare. O clasă de negustori prea bogată reprezenta un pericol pentru o aristocrație funciară din ce în ce mai tentată să-și

abandoneze domeniile tradiționale pentru un comerț mai profitabil. Oricum, utilizarea monedelor de aur s-a făcut la început în mod excepțional. Nu o regăsim decât în momentul crizei foarte grave, militare și economice, care urmează invaziei lui Hannibal. Pentru a plăti soldații și echipamentele militare, s-au adunat toate obiectele prețioase care erau în temple. Ulterior, importurile de la popoarele străine, solda trupelor din țări în care, la fel ca în Orient, moneda de aur era folosită de secole, au impus utilizarea acestui metal. Dinarul de aur a devenit piesa de o unitate, având aceeași greutate și fiind de același tip ca și dinarul de argint, întrebuintarea lui nu a devenit frecventă, însă, decât la începutul Imperiului,

Este normal să ne întrebăm care era valoarea acestei monede romane, adică puterea ei de cumpărare. Dar, cum era de așteptat, această valoare a variat în funcție de epocă. Raportul dintre diferitele metale nu a rămas fix. Bronzul, de exemplu, și-a pierdut continuu valoarea, în raport cu argintul. Se admite, în general, că sesterțul de argint avea cam aceeași valoare cu aceea pe care o au zece franci *grei*. Dar aceste valori sunt înșelătoare. Ele depind nu numai de cantitatea de metal pur utilizată pentru fiecare piesă la o epocă dată, dar, de asemenea, și mai ales, de volumul pieselor monetare aflate în circulație. Or, la sfârșitul Republicii, apare o penurie de numerar, producția de metal prețios crescând mai puțin în raport cu bogăția reală, închirierea argintului era scumpă. Astfel, cămătarii au câștigat curând o situație privilegiată în economie. Datoriile particularilor deveneau din ce în ce mai apăsătoare, într-o mare măsură, *conjurația lui CaW/na*¹⁵

¹⁵ Catilina, Lucius Sergius (108-62 î. Hr.) om politic roman, inițiatorul unei conspirații împotriva Senatului, demascată în 63 î. Hr. de Cicero în celebrele sale „Catilinare”. (n.red.)

era rezultatul nemulțumirii și strâmtorării crescânde ale proprietarilor funciari mici și mijlocii, care aveau, cum spunem noi, *difficultăți financiare*, sperând în ștergerea datoriilor. Puteau rezista doar proprietarii foarte mari care exploatau domenii imense, în mod paradoxal, dezvoltarea bogăției mobiliare în același timp cu micșorarea relativă a masei monetare în circulație - sau cel puțin a multiplicării ei în număr insuficient - au avut ca rezultat concentrarea proprietății funciare. S-a format, astfel, o nouă clasă, deținătorii de *latifundia*, în detrimentul micilor proprietari, până atunci cei mai numeroși și forța reală din orașele și satele italiene. Aceste domenii sunt exploatate cu ajutorul armatelor de sclavi, mai economice și mai disciplinate decât lucrătorii liberi. Chiar dacă randamentul muncii sclavilor era inferior, costul muncii lor era, de asemenea, foarte mic. Cu o astfel de mână de lucru, nu se punea problema să se dezvolte culturi pretențioase, astfel că cirezile s-au mărit din ce în ce mai mult. Pământurile, care altă dată erau consacrate cultivării grâului, viței de vie sau măslinului, au devenit terenuri pentru pășunat vitele. O economie bazată pe marea producție a înlocuit progresiv economia artizanală a secolelor trecute.

Putem măsura însă, fără greutate, consecințele unei asemenea concentrări economice. Micii fermieri, alungați de pe pământurile lor, zilerii fără muncă s-au îndreptat către Oraș. Plebea urbană își sporește numărul. Mijloacele ei de existență sunt mai precare pe zi ce trece și devine necesară organizarea unui sistem de asistență socială. Chiar și aici, tradiția oferea o soluție. Vechea tradiție clientelară făcea ca patronul să fie responsabil, din punct de vedere moral, de bunăstarea celor care depindeau de el. De aceea, se puteau vedea, din ce în ce mai des, clienții venind grăbit dimineața în casele nobile sau

bogate și cerând *sportulae*. Acesta era cadoul în natură pe care patronul îl oferea zilnic clientului său, ca acesta să poată trăi.

În curând însă, problema a depășit ceea ce puteau acorda particularii. Ea se pusese deja în unele regate elenistice și, după acest model, încetul cu încetul, s-a organizat și la Roma un veritabil sistem de asistență publică, constând în distribuția de grâu, vin și ulei la prețuri mici, uneori chiar gratuit. Astfel, începe să se schițeze, din ultimii ani ai celui de al doilea secol î.Hr., fizionomia a ceea ce va fi plebea imperială, care trăiește dintr-o hrană câștigată fără să muncească, parazită a unui imperiu pe care nu ea l-a cucerit, fără grija zilei de mâine, dar pregătită să ia parte la revolte sângeroase, un instrument docil care-și pleacă urechea la vocea unor oratori populari și a unor demagogi.

Evocarea plebei romane, atât de diferită de ceea ce fusese înainte, acel popor de muncitori și soldați, sugerează în mod firesc ideea de *jocuri* de care era atât de lăcomă. Cetatea grecească avea teatrul ei, în care comediile și tragediile, reprezentate la început cu ocazia unor sărbători religioase, au ajuns să se înmulțească în așa măsură, încât în Tarent, de exemplu, spre sfârșitul existenței sale ca cetate independentă, nu exista zi fără o reprezentație teatrală. La Roma, jocurile au existat dintotdeauna. Dar acestea erau, la origine, ceremonii religioase, menite să *distreze* zeii, cu un ritual stabilit până în cele mai mici detalii. Fără îndoială că oamenii erau admiși să asiste la spectacol, dar desfășurarea acestuia nu avea loc special pentru ei.

Cele mai vechi dintre aceste jocuri erau cursele de cai, organizate la Circul Mare. Se spune că acestea ar fi existat din perioada regală, de vreme ce, cu o asemenea ocazie, prietenii lui Romulus ar fi răpit femeile sabine. La sfârșitul unora dintre curse, calul învingător era sacrificat, iar sângele lui folosit la purificarea rituală, destinată să asigure fertilitatea pământului și a oamenilor. De altfel, însăși cursa era prin esență destinată să evidențieze vigoarea animalelor și, în consecință, să se decidă care sunt cele a căror sacrificare va fi mai folositoare colectivității. Spectacolul era instrumentul, scopul fiind ofranda rituală.

Același lucru s-a petrecut și cu marile procesiuni, care au fost la originea reprezentațiilor teatrale. La începuturi, dansatorii și mimii (dintre care unii de origine etruscă) reprezentau un fel de comedie sacră, menită să bucure zeii, ale căror statui erau, în acele zile de sărbătoare, expuse în mod solemn. Aceste procesiuni s-au transformat, de-abia în cursul secolului al treilea î.Hr., și s-au separat în pantomime și apoi în adevărate piese de teatru jucate pe o scenă. Astfel s-au născut tragediile și comediile. Aceste *ludi scaenici* erau denumite astfel pentru a le deosebi de celelalte jocuri - datorau mult influenței grecești. Poetii au început prin a imita piesele de teatru grecești, păstrând totuși anumite caracteristici pur italice sau latine, în fața acestor reprezentații, romanii nu se simțeau înstrăinați, cum s-ar fi întâmplat în fața unor simple adaptări. Autorii pieselor urmează, în mare măsură, tradițiile naționale. Aceasta o vedem bine mai ales în comedii, mult mai bine păstrate decât tragediile, din care au rămas numai fragmente. Este sigur că opera unui Flaut¹⁶ datorează mult

¹⁶ Plaut (Titus Maccius Plautus) (250-184 î. Hr.), poet comic latin, a scris piesele „Captivii”, „Soldatul fanfaron”, „Ulcica”, „Gemenii”, „Comedia stafilor” și s-a inspirat din comedia nouă grecească, (n.red.)

saltimbancilor care, cu mult timp înainte apariției teatrului roman, străbăteau orașele Italiei Centrale. Publicului îi plăcea să regăsească, chiar sub deghizarea lor grecească, personajele familiare din farsă: șiretul cocoșat Dossenus, bătrânul cârcotaș, Pappus, Bucco, mâncăciosul cu obraji enormi, și Maccus clovnul, țăran prost ale cărui grosolănii încântau auditoriul. Totuși, chiar în locul comediei, conform tradiției, publicul roman prefera adeseori spectacole mai puțin literare, abandona în masă teatrul, în favoarea unui ursar sau a unui dansator pe sârmă.

La sfârșitul Republicii nu exista încă un teatru cu un sediu permanent. Cu prilejul fiecărui spectacol se ridica o scenă provizorie și niște trepte de lemn. Teoretic, trebuia ca spectatorii să stea în picioare. Ar fi fost un semn de slăbiciune să li se permită să stea jos, iar această slăbiciune, după cum s-a văzut, a făcut să decadă cetățile grecești și ar fi periclitat măreția statului roman. Construcția, în anul 55 î.Hr. a primului teatru din piatră, operă a marelui Pompei, a fost considerată, de asemenea, un semn de decadentă de către bătrânii romani. Ei nu-și puneau problema că un teatru de scânduri demolat și refăcut de cate ori era necesar, nu era prea diferit de un teatru durabil. Pentru a-i face să-l accepte, Pompei a trebuit să-și prezinte construcția ca pe o simplă dependență a unui templu ridicat pentru protectoarea sa, Venus.

Uneori se organizau, de către particulari bogați, spectacole, cu ocazia funeraliilor unui membru al familiei lor. Să nu fim șocați că vedem reprezentate comedii la ceremoniile funerare ale lui Paulus-Emilius. Am vorbit despre partea de spectacol din ceremoniile funerare, la care luau parte nu numai cei aflați în viață, ci și strămoșii defuncți. Ca și jocurile publice, jocurile funerare sunt activități religioase și constituie un ritual în care sentimentele personale al spec-

tatorilor contează prea puțin. Obiceiul luptelor de gladiatori s-a introdus la Roma chiar cu ocazia jocurilor funerare. Se pare că obiceiul a fost campanian la origine, dar nu se poate exclude și o influență etruscă. Inițial, se făceau, probabil, sacrificii umane, prizonierii de război fiind uciși la funeraliile unui erou. Roma n-a cunoscut niciodată acest spectacol într-o formă atât de barbară. Când apar gladiatorii în jocurile publice, începând din 105 î.Hr., ei sunt deja luptători, care se confruntă câte doi și care își apără cinst și șansa unul împotriva celuilalt. Un gladiator învins, dar care s-a apărat curajos, este uneori *grațiat* de către un public sensibil, mai ales, la aspectul *sportiva* luptei și, mai puțin decât noi, la grozăvia acesteia.

Gladiatorii se recrutau dintre criminalii judecați și condamnați la pedeapsa capitală și care își mai prelungeau astfel viața, dar și dintre voluntari, sclavi fugari, dornici să scape de urmărire, sau oameni ruinați. Unii gladiatori, deosebit de îndemânatici sau de norocoși, aveau o carieră lungă și ajungeau să-și obțină retragerea din arenă. La sfârșitul Republicii existau anumiți oameni, special pregătiți pentru a desfășura acțiuni în favoarea unuia sau altuia dintre candidații la funcțiile publice, folosind în acest scop gladiatorii. Aceștia din urmă erau întreținuți de către producătorii unor spectacole cu obiectiv electoral, *lanistae*, care îi închiriau unor magistrați însărcinați să se ocupe de jocuri. Ei se antrenau în școli speciale, *ludi*, și duceau o viață ușoară.

Existau diferite tipuri de gladiatori, care se deosebeau după armamentul lor. Gladiatorul cu armament greu, cu o cască cu vizieră, un scut lung și platoșă, era un *samnit*. Un *trac* se proteja cu ajutorul unui scut rotund și lupta cu un pumnal. *Retiarii* luptau fără altă armă decât cu o plasă, de care atârnavă bucăți de plumb, și un trident. Ei aruncau

plasa, așa cum se procedează pentru a prinde pește, își imobilizau adversarul, iar apoi îl străpungeau cu tridentul, la fel cum un pescar prinde cu harponul un ton.

De la începutul celui de-al doilea secol î.Hr., s-au prezentat și spectacole cu animale sălbatice. Acolo nu mai erau oameni care luptau unii împotriva altora, ci animale sălbatice: leul împotriva leului, leul împotriva unei pantere sau a unui taur. Dar, în curând, s-a ajuns să se opună animalelor omul. În arenă aveau loc mari vânători, cu haite de câini asmuțiți împotriva sălbăticiunilor și cu vânători, având țepușe și lănci în mâini. Magistrații, cărora le revenea sarcina să organizeze jocurile, se străduiau să găsească spectacole noi, care să placă poporului. Astfel, Pompei a fost primul care a adus rinoceri în arenă, încă de pe vremea războaielor punico, elefanții erau binecunoscuți de romani, dar publicului îi plăcea să vadă, masacrate, aceste animale, în care se părea că se ghicește *o oarecare asemănare cu omul*.

Poporul de rând iubea aceste spectacole, exotice sau sângeroase. Lenea, iresponsabilitatea lui, de asemenea, sentimentul că toate acestea erau puse în scenă, cu mare cheltuială, pentru amuzamentul lui, totul contribuia la creșterea plăcerii. Dar romanii cei mai cultivați nu asistau decât din obligație - pentru că organizatorul le era prieten sau aliat politic, sau pentru că trebuia să-și mențină poziția în manifestările colective. Ei se plictiseau, în realitate, acolo, și preferau singurătatea dedicată studiului în vilele lor.

Contactele directe mai întâi cu Grecia, apoi cucerirea Macedoniei și intervențiile continue în treburile interne ale cetăților și ale ligilor, până la crearea provinciei Achaia,

după distrugerea Corintului, în 146 î.Hr., au provocat o adevărată revoluție spirituală, cu influențe imense în viața cotidiană a romanilor. Vechiul ideal, care făcea din cetățean slujitorul statului și care subordona întreaga viață personală activității publice, este pus în discuție de influența crescândă a unor discipline intelectuale și a unei culturi care nu acordă prea mare atenție aspectului civic. De aici înainte, apărea la fel de necesar să se citească filosofii, ca și să se învețe mănuierea armelor. O dată încheiată ziua de muncă, era normal să înceapă o altă, în intimitatea căminului. Iar când venea vara și tribunalele intrau în vacanță, fiecare își petrecea perioada călduroasă în vila sa de pe malul mării sau de pe coline.

Această evoluție a obiceiurilor a fost repede transpusă în arhitectura locuințelor. Am amintit cum vechile locuințe de la țară s-au micșorat ca să se adapteze spațiului redus al orașelor. Acum, se observă o mișcare exact contrară, pentru care avem mărturii prețioase în cele mai vechi case conservate la Pompei. Mai întâi, s-a dezvoltat *atrium-ul*. În locul bătrânului *atrium* toscan, în care acoperișul este susținut de numai patru grinzi dispuse pe patru laturi și traversând încăperea dintr-un capăt în celălalt - ceea ce limitează dimensiunile acesteia la maximum o bătă - se recurge la susținerea *compluvium-ului* prin patru coloane. A apărut astfel *atrium-ul tetrastil*, care putea fi conceput mai larg decât un *atrium* toscan, grație unei mai bune repartizări a greutateii. Apoi, pe măsură ce nevoia de spațiu a devenit mai mare, s-au înmulțit coloanele și a apărut *atrium-ul corintic*, care este un adevărat portic cvadruplu. Numele lui indică, dacă nu proveniența efectivă a acestui tip de *atrium*, cel puțin asociațiile evocate în mințile romanilor cu arhitectura elenistică. La fel s-a întâmplat și în cazul celui de-al patrulea tip de *atrium* care

a apărut atunci - *afr/um*-ul *din Rhodos*. Acest *atrium* nu era decât un *atrium* corintian cu una din laturile mici (cea dinspre sud) ridicată pe două etaje, ca să apere camera de căldura soarelui.

Fără nici o îndoială că nu suntem, cu această evoluție, în fața unei influențe exercitate direct de locuința elenistică. *Atrium*-ul își păstrează numele roman, dar, în realitate, este înlocuit printr-un adevărat *peristil*, de genul celor care ne sunt cunoscute prin intermediul caselor din Delos. Singura deosebire dintre *atrium* și *peristil* constă, nu în așezarea lor, ci în funcțiile pe care le îndeplinesc, întrucât în obiceiurile grecești nu intră vizita matinală a clienților, nici marile recepții oficiale care au loc pe parcursul unei zile a magistratului roman, *peristilul* păstrează un caracter strict privat. El este centrul vieții de familie. Aici stau femeile. La romani, din contră, *afr/um*-ul rămâne prin excelență locul *reprezentativ*, iar viața privată trebuie să se refugieze în altă parte. Din acest motiv, se observă că, la Pompei, casa tinde să se dezvolte, pe lângă vechiul *tablinum*, apărând o întreagă serie de încăperi care nu existau altădată, într-un fel, casa oficială este dublată de o casă particulară, asemănătoare celeilalte, dar închisă pentru mulțimea clienților și a vizitatorilor. Arhitectura marchează, în mod clar, separarea pe cale de a se produce în viața cotidiană, între activitățile oficiale și *otium*, dreptul de a fi tu însuși.

Modelele tipice de case *duble* le găsim la Pompei. Ele încep să apară înainte ca orașul să fie transformat în colonie romană, ceea ce s-a întâmplat în timpul dictatorului Sulla (către 90 - 80 î.Hr.). Este sigur că o evoluție similară a avut loc și la Roma, prin extindere de la un oraș la altul, așa cum suntem îndreptățiți, într-o oarecare măsură, să tragem concluzia. Acolo unde, altădată, la locuința de la țară, se întindea grădina de zarzavat (*hortus*, fig. 1),

arhitecții construiesc un al doilea *atrium*, sau, mai degrabă, un *peristilcu* aspect grecesc (de exemplu casa lui Pansa, (fig. 5). Pe axă, pe locul în care, la vechea casă, ar fi fost *tablinum*, se deschide larg un salon mare, *sala* (în greacă, *oecus*, *οἶκος*). Aici au loc recepțiile private și, de asemenea, aici este centrul vieții familiale. Bucătăria, altădată învecinată cu *atrium*, este împinsă în spatele peristilului, la fel ca și sufrageria, deschisă și ea către portic, în mijlocul porticului, ca într-un *atrium*, este amenajat, adesea, un bazin mare sau se plantează flori și plante agățătoare, care se cațără pe coloane. Acolo poate să-și găsească locul și o boltă de viță de vie. Gustului pentru natură, vreme îndelungată reprimat de limitele caselor de la oraș, i se lasă frâu liber. De altfel, nu rareori, bazinul din *atrium* era înconjurat de mușchi, ferigi, iriși, de plante iubitoare de umiditate, puse în adevărate jardiniere, în care pământul este sprijinit de plăci de marmură sau de pământ ars. Tradiționala severitate a locuinței este astfel înveselită. Niciodată, din câte știm, peristilul locuințelor grecești nu a fost decorat așa. Romanii încearcă, prin noile aspecte ale luxului, o evocare a vieții de la țară, acel paradis pierdut.

În locuință, spațiul lăsat liber din centrul peristilului nu este singurul destinat unei grădini de agrement. Dacă vechiul *hortus*, grădina de zarzavat, a dispărut, lăsând locul peristilului, în realitate a mai apărut o altă grădină. Ea se întinde dincolo de *casa particulară* și nu mai este destinată zarzavaturilor. Separată de *oecus* printr-un portic larg (fig. 5), în ea se cultivă dafini, leandri, chiparoși, plantate astfel încât să formeze boschete. Ici și colo, statui ale faunilor' ale bacantelor, ale nimfelor, un Priap evocau prezența forțelor invizibile ale naturii și ale spiritelor pământului. Deseori, altarul casei trece din *lararium* către grădină. Pentru adăpostirea zeilor casei se construiește o capelă

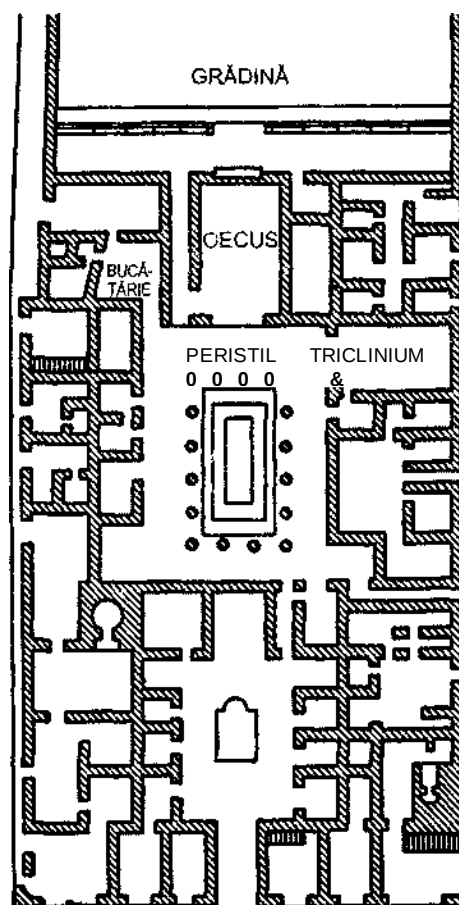

Fig. 5 Casă cu peristil (casa lui Pansa, din Pompei)

mică, care devine centrul ansamblului peisagistic. La el se ajungea pe o alee sinuoasă, ocolind un boschet - întocmai cum la țară se ajungea, la sanctuarele rustice. Cam în această perioadă, romanii au inventat, sau cel puțin, au însuflețit arta aranjării grădinilor. Aceste aranjamente cu plante, flori, apă care curge și forme ale artei grecești reușeau să exprime dragostea lor pentru natură. Această artă nu va fi pe deplin desăvârșită decât mai târziu, începând cu Imperiul. Totuși, ea se născuse deja în ultimele decade ale perioadei Republicii, iar concepția despre viață pe care o simboliza - ideea că natura nu este numai puterea care produce recoltele și ființele vii, ci și o prietenă iubită în existența cotidiană - acest semi-dilantism, care va înflori mai târziu, era deja întrezărit la romani încă din perioada în care Cartagina se prăbușea.

Primii mari nobili ai Romei, despre care știm sigur că au avut grădini, sunt P. Cornelius Scipio, învingătorul lui Hannibal, și prietenii săi, partizani declarați, la fel ca și el, ai culturii grecești. După persecuția politică pe care a suferit-o din partea cenzorului Cato, Scipio s-a refugiat în Campania, la Litterne, unde se găsea casa lui de la țară. Aici a trăit într-un fel de exil voluntar și i-a interzis soției, ca la moartea lui, să-i fie duse rămășițele pământești la Roma. Această vilă, păstrată de pietatea romanilor, exista și cu două secole și jumătate mai târziu când a fost vizitată de Seneca, de la care ne-a parvenit o descriere destul de precisă. Impresia care se desprinde din aceasta este, mai întâi, aceea a unei mari austerități. Seneca, obișnuit cu locuințele luxoase din timpul Imperiului neronian, se miră să vadă simplitatea cu care se mulțumea învingătorul Cartaginei. Această vilă este încă parțial țărănească. Ea se afla înghesuită în spatele unor ziduri cu turnuri la colțuri, necesare datorită incursiunilor relativ frecvente ale piratilor. Camerele de recepție

sunt foarte mici, dar mai ales odăile particulare, iar baia *abia ajungea pentru sclavi* spune Seneca, însă, în jurul casei, este un parc mare cu crânguri și verdeată peste tot.

Nepotul prin adopție al primului African, Scipio Aemilianus, avea și el o vilă în Campania. Acolo, pentru a se odihni după oboseală și primejdii, făcea lungi plimbări pe plajă și, împreună cu prietenul său, Laelius, se distrau culegând scoici, așa cum fac copiii. Vila, grădina sunt mijloace pentru a scăpa de tirania și oboseala orașului, în tinerețe, Scipio Aemilianus și-a urmat tatăl în campania împotriva regelui Macedoniei, Perses¹⁷. A avut astfel ocazia să cunoască marile parcuri de vânătoare pe care le posedau toți suveranii din perioada elenistică și să vâneze chiar el în aceste rezervații regale, întorcându-se în Italia, a continuat să practice, de plăcere, un sport care până atunci era mai degrabă disprețuit și lăsat în seama oamenilor de la țară¹⁸. Imitându-l, mulți tineri aristocrați au început să întrețină un alai, arme de vânătoare, personal și să urmărească cerbi sau mistreți în munții și pădurile italiene. Plecând de la un vechi obicei grecesc, vânătoarea a apărut, de atunci, ca un exercițiu pregătitor pentru război și, în această calitate, a fost admisă la Roma, cu același drept ca celelalte *sporturi* practicate până atunci de către tineri pe Câmpul lui Marte și care se reduceau mai ales la un antrenament militar intensiv: aruncarea suliței, temutul *pilum* al legionarului, alergare, înarmat până în dinți sub greutatea platoșei, scrimă cu sabia, marșuri lungi, obositoare, după care se relaxau, aruncându-se în Tibru, când era mai frig, și înotau.

¹⁷ Perses - ultimul rege al Macedoniei (179-168 î. Hr.) înfrânt de romani în al treilea război macedonean (171-168 î. Hr.) la Pydna (168 î. Hr.); a murit în captivitate, iar regatul său a fost împărțit în 4 provincii tributare Romei, (n.red.) ^{1a} J. Aymard, *Les chasses romaines*, Paris, 1951. (n.a.)

Activitatea fizică începe să se detașeze de vreun scop utilitar. Se găsește timp pentru simpla odihnă într-un cadru natural frumos, pentru plăcerea de a fi un om tânăr, viguros și atent față de corpul său. Cu toate acestea, nu se practică încă deloc exercițiile atletice de tip grecesc. Această influență este rezervată perioadei următoare. Sunt privite cu un oarecare dispreț, cel puțin la Roma - dacă nu în sud și în Campania, unde influența grecească era mai puternică - aruncarea greutății, cursele de care, probe minuțios pregătite și care nu sunt decât exerciții atletice în sine, la fel ca operele de artă. Dar, nu va trece mult timp, și tinerii romani vor fi văzuți pasionându-se de performanțele atleților, asemenea efebilor atenieni din *gymnasium*.

Ideea de a avea răgazul unei destinderi, în afara obligațiilor citadine, începe să se impună la Roma prin intermediul vieții intelectuale. Pe unul din domeniile sale, Cicero a amenajat două alei, pe două terase învecinate. Pe una a numit-o Liceul, iar pe cealaltă Academia. Or, Liceul și Academia erau locurile unde, la Atena, își țineră prelegerile Aristotel și Platon. Școlile pe care ei le-au fondat continuau să existe acolo și să fie două dintre cele mai însuflețite centre ale filosofiei și gândirii grecești. Denumindu-și astfel grădinile, marele orator afirma nu numai filoelenismul său, dar și dorința de a dedica existența sa privată - *otium*, răgazul dedicat studiului - celor doi filosofi, cei mai mari ai tuturor timpurilor.

Dacă grădina este un loc de odihnă, ea mai este, de asemenea, locul conversațiilor și al discuțiilor înalte. De la mijlocul celui de-al doilea secol î.Hr, *înțelepții greci* au început să ia drumul Romei. Din când în când, fără îndoială, Senatul se credea îndreptățit să expulzeze pe unii al căror zel susținut atrăgea la ei pe tineri, distrăgându-le atenția de la exercițiile militare. Dar aceasta rămâne fără nici un efect împotriva acelor literați care s-au integrat în marile case, trăind în apropierea stăpânului, discutând seara, o dată terminată ziua oficială, cu prietenii lui, și formând, încetul cu încetul, copiii

- viitori senatori și magistrați - în spiritul cunoașterii și al respectului pentru cele care țin de spirit. Acest aflux de greci cultivați a început pe vremea când, sub pretextul înăbușirii oricărei opoziții în orașele din Pelopones, Senatul a deportat în masă personajele cele mai importante din burghezia locală grecească și le-a implantat în Italia. Aceasta a făcut ca Polybius să se refugieze la Roma și să poată exercita o influență determinantă asupra gândirii tânărului Scipio Aemilianus. Încetul cu încetul, fiecare mare familie a început să aibă *filosofii* ei de casă. Și dacă, în secolele precedente, ziua se desfășura interminabil în Forum, iar timpul consacrat treburilor era limitat, o dată îndeplinite îndatoririle civice, acum apare graba de a regăsi, în peristilul casei, conversația cu prietenii.

În mod firesc, o asemenea evoluție a mărit rolul și importanța femeilor. Dacă ele erau excluse din Forum și din viața publică, locul lor era însemnat în intimitatea familială și, foarte repede, doamnele romane au dobândit o cultul și un rafinament care le-au făcut să egaleze elita masculină. Austeritatea antică își pierde din consistență, în perioada în care a fost cenzor, Cato mai putea încă să excludă din Senat un nobil roman vinovat că și-a sărutat soția în public- el însuși lăudându-se că nu i-a arătat, propriei soții, dovezi evidente de tandrețe decât pe timp de furtună, când aceasta era speriată de tunete și fulgere. Cincizeci de ani mai târziu o asemenea austeritate nu mai era la modă.

Aproximativ, în perioada Gracchilor (la sfârșitul celui de-al doilea secol î.Hr.) apar adevărate *saloane* în jurul câtorva femei. Se cunoaște influența exercitată asupra celor doi tribuni de însăși mama lor, Cornelia, care s-a ocupat de formarea lor intelectuală și morală, fiind în mare măsură responsabilă de poziția lor politică, cel puțin în ceea ce privește principiile lor. Trei sferturi de secol mai târziu, apare cercul Claudiei, în care se reunesc toți tinerii eleganți, importanți din Roma, dar, de asemenea, și oamenii de spirit și

poetii. Claudia, sora tribunului pe care Cicero îl detesta atât de mult, dar pentru care oratorul a nutrit, un timp, oarecare simpatie, este eroina Lesbia din opera lui Catullus. Cultivată, artistă, ea nu are prea multe în comun cu tradiționala *matroană*, iar moravurile ei sunt libere. Se vorbește cu o nuanță de scandal despre petrecerile pe care le dădea în grădina ei de pe malul Tibrului, Dar conduita Claudiei nu este aceea a unei curtezane. Ea este căsătorită și, dacă are o oarecare slăbiciune pentru Catullus sau un altul, nu înseamnă că se străduiește mai puțin să sprijine cariera politică a soțului ei. Multe intrigi, care au agitat Republica romană către sfârșitul ei, au avut originea în salonul Claudiei sau în acelea ale rivalelor ei. Active, voluntare și deseori interesate și lacome să câștige, femeile romane nu se mai resemnează să toarcă lâna. Acele timpuri sunt desigur apuse. Vechea căsătorie prin *confarreatio*, despre a cărei ceremonie am vorbit, se practică din ce în ce mai puțin, întrucât nu se putea rupe ușor. Ea este înlocuită cu forme mai puțin solemne, inventate, altădată, pentru a legitima căsătoriile plebeilor, și care permit să se obțină ușor divorțul. Juriștii au găsit mijloacele de a da posibilitatea femeii măritate să dispună de bunurile ei, s-o elibereze de tutorii ei legali. Din ce în ce mai mult, femeia este independentă și se folosește de noile sale drepturi. Niciodată căsătoriile n-au fost mai repede încheiate și totodată mai ușor desfăcute decât în această perioadă. Drept urmare, numărul nașterilor, cel puțin în familiile aristocrate, se diminuează continuu, iar numărul celor care se trăgeau din familii vechi se micșorează din generație în generație, în favoarea libertizilor veniți cam de peste tot, și îndeosebi din lumea elenistică și orientală. Unul din scopurile politicii lui Augustus va consta chiar în încercarea de a determina întoarcerea la obiceiurile de odinioară. Va fi însă un efort zadarnic.

Capitolul III SECOLUL

LUI AUGUSTUS

O dată cu sfârșitul Republicii, Roma încheie cucerirea lumii, în Orient, legiunile ei ajung în Caucaz și la granițele Armeniei, în curând, regatul Egiptului, protejat în mod miraculos de anexarea oficială, va deveni proprietatea personală a împăraților, care vor putea exploata inepuizabilele bogății, în Occident, continuă cucerirea romană. După înfrângerea lui Iugurta, în partea occidentală a nordului Africii se instalează guvernatori romani, iar regatul vasal, încredințat regelui Iuba, favorizează comerțul italic până la porțile actualului Maroc. Aventura lui Cezar în Galia unește cetățile galice și înlocuiește influența antică a Marsiliei cu aceea a Romei. Cupru, argint, plumb și aur din Spania și din Galia, lemn din pădurile Alpilor sau din nordul Africii, pește din Gades (Cadix), purpură tyriană, mătăsuri chinezești aduse cu caravanele din Turkestan și țesute în insulele grecești, mai ales în Kos, fructe din livezile de pe Orontes, statui, argintărie, veselă scumpă ieșită din atelierele atice, ale Pergamului și ale Alexandriei, toate bogățiile lumii se revărsau de pe corăbiile de marfă care urcau pe Tiber și acostau în portul de pe Aventin. Se părea că romanii nu aveau decât să întindă mâna, căci cuceririle lor le asigurau o viață luxoasă și plină de măreție.

Or, printr-un ciudat contrast, apare în acel moment, chiar la Roma, o reacție împotriva tentațiilor și a înlesnirilor vieții cotidiene. Anarhia și catastrofele sângeroase, care au marcat căderea regimului republican, au zdruncinat destul de tare clasa conducătoare ca aceasta să nu simtă nevoia unui adevărat *examen de conștiință* și, poate, a

unei reveniri la mai multă *virtute*. De altfel, la o examinare atentă, belșugul era numai pentru romanii de la oraș. Pătura de mijloc, cei care acumulasera un anumit capital din municipiile și satele italiene evolua mai lent. Augustus, când era copil, a fost crescut într-o casă modestă, la Velletri, deși tatăl său era un magistrat de rang înalt. Livia, soția lui Augustus, avea lângă porțile Romei o fermă renumită pentru curtea ei de păsări, unde ea creștea o rasă de găini albe, fără să considere că prin aceasta, se înjosea, încă din vremea lui Tacitus, se va vorbi despre *zgârcenia provincialilor* ca despre o virtute. Tradițiile țărănești se păstrează, dar într-un plan secund. Trebuie, totuși, să se facă o distincție între regiunile cu proprietăți întinse, Apulia (familia Puliiilor, lângă Tarent), Campania, în jurul Neapolelui, Toscana, care au alungat muncitorii liberi, și pământurile mai puțin bogate, unde o populație fidelă trecutului, se agăța cu încăpățănare de el. Acesta este cazul teritoriilor muntoase și, de asemenea, al vechilor colonii militare, aflate în nordul peninsulei, pe drumul galilor, de-a lungul coastei provensale și până în inima Spaniei. Acolo, economia rămâne de tip agrar, cu tot ceea ce implică ea: raritatea banilor și, în general, a bogăției mobiliare, mediocritatea averilor, un număr relativ mic de servitori și de sclavi. Acești burghezi de la țară, adesea cetățeni romani de dată recentă, își trimit copiii să învețe la Roma - dar aceasta costă scump și nu-și pot permite întotdeauna. Atunci, se străduiesc să organizeze local școli, în care sunt aduși profesori al căror trecut nu-i recomandă întotdeauna unei astfel de meserii. Copiii, instruiți mai bine sau mai rău, rămân în orașel și continuă tradiția familiei, începe să se întrezărească - de exemplu, grație mărturisirilor lui Horațiu despre anii copilăriei lui - o întreagă viață *municipală* care se proiectează, ca o imagine întârziată, Roma tradițională.

Efortul lui Augustus nu ținea, așadar, decât să propună romanilor din capitală, imitarea unui model care nu era foarte îndepărtat. Și, pentru câțva timp, a părut că va reuși. Exemplul îl dădea el însuși. Biograful lui, Suetonius, povestește că n-a vrut niciodată o casă mare, așa cum apăruseră în decursul perioadei precedente. Avem norocul să cunoaștem casa lui Augustus de pe Palatin și suntem obligați să fim de acord că era foarte modestă, în starea ei actuală, vedem acolo trei săli principale, deschise către o curte interioară. La un nivel superior, un mic peristil luminos, cu câteva dependințe în jur. Casa este în mod sigur mai puțin somptuoasă decât cea a lui Diomede, a lui Faunus sau decât unul sau altul dintre palatele pompeiene, cu imensele lor peristiluri, colonadele lor adumbrite, operele lor de artă de factură elenistică. Casa lui Augustus de pe Palatin este chiar expresia acelei reacții către mai multă simplitate în viața cotidiană, pentru care a pledat primul împărat.

Până atunci, nu rareori, se întâmpla ca pereții interiori să fie decorați cu obiecte scumpe din marmură, aduse din Africa sau Asia. Când venitul proprietarului nu permitea astfel de extravagante, pictura le înlocuia și se imitau, pentru a înșela ochiul, încrustări de pietre exotice. Dar iată că asistăm la apariția unui nou stil de decorație. Idealul nu mai este să se dea iluzia unui decor grandios. Pictorului i se cere acum să înlăture pereții, să-i deschidă cu ferestre imaginare, prin care privirea să descopere peisaje și priveliști cu grădini. Astfel, în casa lui Augustus, salonul cel mare are două deschideri largi care par să dea, una, spre o pădure și cealaltă spre un pârâu, într-o parte, un sanctuar al Dianei, zeița vânătorii, de cealaltă, o capelă cu o destinație mai puțin clară, ridicată pentru o divinitate țărănească, în felul acesta, cei care stau în locuință au

iluzia că trăiesc într-un decor natural. Printr-o întorsătură ciudată, formele noi, deprinse din arta decorativă, tind să regăsească vechiul *naturalism* roman, în același timp, ele au avantajul de a înlocui, printr-un joc al imaginației, absența unei grădini adevărate. Căci Roma lui Augustus este un oraș în care creșterea populației conduce, mai mult decât oricând până atunci, la economisirea spațiului. Dacă, în cazul generațiilor anterioare, unii mari proprietari, ca Lucullus și istoricul Sallustius, au putut crea parcuri imense, unde erau realizate peisaje similare celor care erau pictate pe pereții casei de pe Palatin, Augustus nu-și încurajează prietenii să le urmeze exemplul. Unul dintre aceștia avea o locuință foarte încăpătoare pe Esquilin. Augustus nu i-a reproșat aceasta, dar, devenit moștenitorul lui, s-a grăbit să dărâme această casă supărătoare și a destinat terenul unor clădiri de interes public, încetul cu încetul, orașul, care, dacă ar fi continuat să urmeze tendințele manifestate până atunci, ar fi sfârșit prin a semăna cu Pompeiul așa cum îl vedem, cu *palatele lui particulare* și cu casele de plăceri, tinde să restrângă din ce în ce mai mult spațiul locuibil. Câteva imagini ale timpului (confirmate de săpături ca aceea de pe Caelius, sub biserica Sfinților Ioan și Paul) ne arată străzile în pantă, escaladând colinele și mărginite de case înghesuite și strâmte, unde, din pridvoare, femeile pândesc plecarea și sosirea vecinilor lor. Bătrânul *atrium* italic este pe cale de dispariție. La Roma, numai vechiul *domus* al familiilor nobile îl mai au, însă nu se mai construiesc altele. Pentru a găzdui mulțimea din ce în ce mai numeroasă, trebuie să se recurgă la soluții economice. Arhitecții au inventat, atunci *insula*.

Insula sau insulița este un imobil mărginit din toate părțile de străzi - cum era, de altfel, vechiul *domus* cu *atrium* - dar, spre deosebire de acesta, primea lumina aproa-

pe exclusiv prin deschideri care dau spre drumul public și nu către o curte interioară (fig. 6). Caracteristica importantă a unei *insula* este aceea de a avea numeroase etaje la care se accede pe scări care coboară direct în stradă. Acest procedeu, folosit încă în multe imobile din bătrâna Genova, de exemplu, are avantajul de a oferi o independență etajelor superioare și de a economisi spațiul, renunțându-se la un vestibul comun. Era astfel posibil să se instaleze mai multe familii diferite în aceeași casă, în diferite apartamente. Uneori, se obține o sursă suplimentară de aer și de lumină printr-o curtică sau mai degrabă printr-un *put*, făcut în interiorul acestei *insula*. Pentru pietatea locuitorilor, se instala aici un altar al casei, comun întregului imobil, un pictor reproducea pe pereți imaginea câtorva plante. O voință tenace nu putea lăsa să dispară amintirea naturii. Dar, aceste sugestii a ceea ce era, în secolul trecut, cadrul obișnuit al vieții cotidiene, nu făceau decât să sublinieze revoluția introdusă de noile condiții de existență în oraș și, într-un fel, să o deplângă.

O dată introduse la Roma, aceste *insulae* s-au înmulțit în detrimentul *domus-ului* și au ajuns să schimbe fizionomia orașului. Adesea foarte înalte, ele ajungeau la cinci sau chiar șase etaje. Dar numai primele trei etaje erau construite din piatră nefasonată placată cu cărămidă. Restul era făcut din materiale mai ușoare, și adesea, părțile superioare erau din lemn. Antreprenorii și proprietarii realizau în felul acesta profituri sigure, însă în dauna solidității și a securității. Un leitmotiv pentru moraliști și poeți îl constituia evocarea frecventelor prăbușiri de case și a incendiilor. Ne putem imagina riscurile reprezentate de utilizarea exclusivă a sobelor cu cărbune de lemn atât la bucătărie, cât și pentru încălzit, în această înghesuală de oameni, în spații din ce în ce mai strâmte și din ce în ce

mai fragile. Era suficientă prezența unor tăciuni nestinși, lângă un perete care conține paie, și focul cuprindea întregul *bloc*. În altă parte, podelele supraîncărcate se surpau; adăugarea unui etaj suplimentar compromitea grav soliditatea unui perete pentru care arhitectul nu prevăzuse o astfel de solicitare. Numărul și gravitatea accidentelor care aveau loc în *insulae* l-au făcut pe Augustus să organizeze un corp de *vigiles*, însărcinați, în mod special, cu asigurarea supravegherii pe timp de noapte a orașului și cu lupta împotriva incendiilor. O satiră a lui Iuvenal, rămasă celebră, descrie greutățile și piedicile pe care le

Fig. 6 Reconstituirea unei *insula* (J. Carcopino, *Vie quotidienne*, trad, englezească, p. 26-27)

întâlnește un om când se plimba în Roma lui Domițian¹⁹: străzi înguste, convoaie mari de care pentru permanentele șantiere de construcții, cortegii funerare, zgomote, îmbulzeală, fum de la sobe - toate acestea existau deja în timpul lui Augustus și făceau dificilă șederea în oraș.

Mulțimea care se îmbulzește pe aceste străzi nu mai are înfățișarea de odinioară. De peste două secole bărbații au luat obiceiul să-și radă barba și uneori chiar părul. Iar, de la sfârșitul Republicii, se mulțumesc să le poarte foarte scurte, cu fruntea și gâtul libere. S-a ajuns ca părul rebel să fie încrețit cu fierul, într-un număr mare de bucle mici; chiar bărbații se supuneau acestei operații, fapt care-i scandalizează pe moraliști. Pentru ras, este obligatoriu să se recurgă la un bărbier, întrucât briciul rudimentar nu le permitea să realizeze această operație singuri. Bărbierul, instalat în plină stradă sau într-o prăvălie, înconjurat de clienți, care, așezați pe bănci, pălăvrăgeau așteptându-și rândul, începea prin a umezi fața clientului. Apoi, cu încetineală, ascuțindu-și des briciul pe o piatră, își făcea meseria. Accidente nu erau rare și o lege fixa daunele pe care le putea pretinde un client mutilat. Romanii bogați își aveau propriul lor bărbier, în mâinile căruia se încredințau.

De asemenea, costumul și-a pierdut uniformitatea și sobrietatea. Afluxul străinilor veniți din Orient a introdus obiceiuri noi, care, practic, l-au transformat. Se poartă din ce în ce mai mult paludamentum-ul, care, la origine, era o mantie

¹⁹ Domițian (Titus Flavius Domitianus) împărat roman între 81-96 aparținând dinastiei Flavia. (n.red)

grecească care se aranja mult mai simplu decât toga: o fâșie lungă de material suplu din lână se puneă numai pe un umăr și se înfășură în jurul șalelor. Nu necesită nici croială, nici cusături, nici broșa specială pentru a-l fixa și a-l menține pe loc. Pentru toate aceste motive, el a fost adoptat de către oamenii simpli, de către *intelectuali* (*pallium*-ul era, în mod tradițional, îmbrăcăminteă filosofului) și, de asemenea, de către nobilii romani, când nu aveau *obligatii* oficiale, în perioada celor doi ani de exil pe insula Rhodos, Tiberius n-a vrut să îmbrace altceva. Pallium apărea ca veșmântul, prin excelență, al timpului petrecut în studiu.

Dar, deja de multă vreme, romanii cunoșteau hainele mai strâmte și mai potrivite unui climat mai rece decât al lor. Astfel, *paenula* era o pelerină cu glugă, având un aspect modern. Ei o datorează Galiei Cisalpine, iar prima mențiune despre ea aparține unui autor roman și datează din timpul celui de-al doilea război punic. Totuși, obiceiul nu s-a generalizat decât la sfârșitul Republicii și la începutul Imperiului. Ele se foloseau mai ales în călătorii, în timpul interminabilelor ore în care erai zdruncinat în cadența atelajului sau, dacă se alegea drumul pe apă, cum era cel făcut de Horațiu când mergea la Brindisi, era o protecție prețioasă în timpul nopților petrecute în umezeala și frigul râului. O purtau și soldații în perioada campaniilor din țări cu climă mai aspră, în Galiia, în peninsula Bretagne, pe malurile Dunării, în Alpi sau în Germania. Dar, începând cu instaurarea Imperiului, se puteau vedea bătrâni mergând pe stradă, înfășurați în *paenulae* și chiar apărând la jocuri în această ținută considerată drept neîngrijită. Materialul din care era confecționată o *paenula* era o țesătură deasă de lână, deseori acoperită cu fire lungi, care oferă o protecție foarte eficace împotriva intemperiilor.

Paenula se îmbrăca direct peste tunică, fără nici o altă haină. Dar, uneori, era necesară o pelerina mai ușoară, care să acopere toga - de exemplu, atunci când, pentru a asista la o ceremonie, nu puteau să nu își pună costumul oficial, dar în același timp doreau și să își protejeze umerii împotriva frigului. Pentru a răspunde acestor nevoi, romanii dispuneau de *lacerna*, care arată aproape la fel ca o togă, așa cum era aceasta la începuturi, dar care se purta așezată pe umeri și prinsă cu o fibulă grea. Dacă ploua, acestei *lacerna* i se adăuga o glugă care putea fi detașată, *cucullus*, care acoperea și umerii.

Tot așa cum au împrumutat *paenula* de la gali, romanii au luat și pantalonii, pe care îi purtau la țară sau la vânătoare. Acești *bracae* erau niște pantaloni colanți, coborând deasupra genunchiului și continuați adesea prin *tibialia*, care erau fâșiile moletierelor²⁰. E adevărat, un astfel de costum era întotdeauna rar în oraș. Cel mai adesea, sub tunică se purtau sau numai niște izmene foarte scurte, sau niște chiloți de in care acopereau coapsa și care, de aceea, erau denumiți *feminalia*.

Variatatea atât de mare a veșmintelor, care se dovedeau la purtare cu mult mai practice decât toga, a avut ca rezultat folosirea acesteia mult mai rar. Se spune că, într-o zi, Augustus a întâlnit în Forum un grup de oameni îmbrăcați cu *lacernae* mohorâte și a fost indignat. „*Jată*”, a spus el, *stăpânii lumii! Priviți-i, popor al togii!*” Urmarea a fost un edict care interzicea cetățenilor fără togă accesul în Forum. Această hotărâre, luată cu intenția bună de a aduce un plus de demnitate manifestărilor din viața publică, consacră, în ochii noștri, despărțirea din ce

²⁰ Obiect de îmbrăcăminte format dintr-o fâșie de stofă sau de piele cu care se înfășură pulpa piciorului, peste pantalon, de la gleznă până sub genunchi, (n.tr.)

În ce mai evidentă dintre aceasta și existența cotidiană. Nu se mai ținea seama de aparențe, ci mai mult de confort. Viața oficială nu mai era - pentru unii, cel puțin, cei care aveau apăsătoarea onoare de a participa la ea - decât o reprezentație plictisitoare, de care se scăpa cât se putea de repede. Viața adevărată se afla în altă parte. Această separare se exprimă prin evoluția togii, care devine mai grea, mai incomodă și se încarcă de drapaje complicate. Acum ea coboară mult sub genunchi și era practic imposibil să ai altă activitate, în acest costum sculptural, decât să ții discursuri sau să faci figurație.

Adoptarea unui costum cu adevărat practic, era cu atât mai indispensabilă cu cât romanii încep să călătorească mult. Nu numai că un mare număr dintre ei trebuie să meargă în provincii îndepărtate pentru a ocupa funcții publice, dar simplii particulari posedă, câteodată la distanțe considerabile, vile și domenii în care își petrec lunile cele mai calde, în plus, ultimele decade ale Republicii au cunoscut o intensificare a schimburilor comerciale. Mulți *cavaleri* din rândul negustorilor aveau interese financiare sau se ocupau de un comerț oarecare. Din toate aceste motive, numărul de călători de pe drumuri și din porturi creștea. Augustus a trecut, după anii de tulburări și de războaie civile, la reorganizarea rețelei rutiere care, la origini, avea un caracter esențialmente militar; drumul și coloniile care o mărgineau demonstrând etapele înaintării efective a armatei romane, încetul cu încetul, această rețea a fost adaptată condițiilor păcii. Se făceau eforturi pentru lărgirea drumurilor, ca să se permită transportul

mărfurilor și să se creeze drumuri secundare deservind municipii, situate la o oarecare distanță de drumul principal. Cel mai celebru-dintre toate drumurile romane rămâne Via Appia, construit în 312 î.Hr. de către cenзорul Appius Claudius, între Roma și Capua și care a fost prima linie care a unit Latium și Campania. Acest drum, prelungit succesiv până la Tarent și la Reggio di Calabria, de unde, cu un bac, era posibil să se ajungă în Sicilia, există încă la porțile Romei și astăzi, în starea lui din Antichitate. Lat de aproximativ 4,30 m, el este în întregime pavat cu dale din bazalt poligonal, solid îmbinate unele într-altele și formând o șosea indestructibilă. Să nu credem totuși că toate drumurile romane erau așa, și nici că pavajul Viei Appia se continua până la capătul ei. Cei mai adesea, drumul era numai pietruit și așternut cu nisip, iar lățimea lui nu depășea deseori 2 metri, ceea ce făcea ca, la încrucișarea a două vehicule, să apară destule dificultăți. Vara, pe aceste drumuri era foarte mult praf, iar iarna, unele porțiuni se transformau în noroaie, în apropierea orașelor, în general, autoritățile locale se preocupau să le amelioreze, dar între marile orașe, pasaje lungi rămăneau dificile. De aceea, când era posibil - și din ce în ce mai mult, pe măsură ce se înaintează în istoria Imperiului - se utilizau căile maritime.

Pe aceste drumuri, călătorii mergeau uneori pe jos - de-a lungul șoselei era o cărare pentru pietoni -, dar, desigur, când se parcurgea o distanță puțin mai lungă, trebuia să se recurgă la mersul pe un catâr sau pe un cal. Și întrucât numai cei mai săraci călători nu aveau o suită, nu rareori se întâlneau grupuri de călăreți: stăpânul pe un cal, sclavii pe catări. Un animal de povară ducea bagajele, mai ales merindele pentru drum, căci unele etape erau lungi și se desfășurau prin câmpii lipsite de resurse. Când călăto-

rul era o persoană cât de cât importantă, pe drum se deplasa o adevărată caravană. Stăpânul era instalat într-o căruță cu patru roți, de origine galică, numită raeda. El călătorea culcat pe o saltea așezată pe scândura căruței - precauție necesară, căci vehiculul nu avea resorturi și zdruncinăturile erau neplăcute chiar dacă, în general, se mergea la pas. În a doua căruță, se puteau pune bagajele, însoțitorii călărind înainte sau înapoi. Ei erau înarmați, pentru a se păzi de întâlnirile periculoase - tâlharii nu erau puțini și a fost necesar ca Augustus să organizeze adevărate expediții militare pentru a debarasa de ei anumite regiuni ale Peninsulei Italice. Căruțele cu bagaje conțineau deseori adevărate comori. Se spune că Cezar nu se deplasa fără să ia cu el - chiar și în război - tăblițe de mozaic.

Doamnele din înalta societate preferau să folosească litierele purtate de sclavi. Bitinienii erau renumiți pentru o astfel de muncă.

Aristocrații romani trimiteau înainte oameni care le pregăteau locul de odihnă peste noapte. Cel mai adesea, când nu făceau deplasarea oficial și când nu erau așteptați în orașe în această postură, ei se opreau, în fiecare seară, la vila unui prieten, unde, intendentul, avertizat, le pregătise o primire demnă de rangul pe care îl aveau: banchet și, mai ales, o baie, foarte necesară după orele lungi de drum, prin praf sau noroi. Se putea ca ei înșiși să posede o mică locuință (*deversorium*) pe acele drumuri pe care le parcurgeau în mod frecvent. Când aceste posibilități lipseau și, dacă nu voiau sau nu puteau să stea sub un cort, trăgeau la un han.

Aceste hanuri, construite de-a lungul marilor artere, pe teritoriul întregului Imperiu, semănau destul de bine cu caravanseraiurile Orientului: o curte în jurul căreia sunt înșirate grajduri pentru animale și șoproane pentru căruțe.

La primul etaj se găsea o galerie în care dădeau camerele călătorilor. Mobilierul era puțin sau deloc. Fiecare se instala cum putea, gătea recurgând la serviciile oamenilor lui. Astfel de hanuri erau numeroase în Antichitate. Altele, de un nivel mai ridicat, ofereau drumeților mai multe posibilități. La hanul propriu-zis se mai alipea o cârciumă, unde se puteau găsi mâncăruri calde, uneori vinuri de calitate și o companie veselă, în unele hanuri, în zilele călduroase, călătorul accepta invitația cârciumăritei siriene, pe care micul poem virgilian ne-o arată în mijlocul grădinii sale, sub bolta de viță, turnând băutura și dansând în sunetul unei muzici instrumentale. Aceste cârciumi aveau firme, care difereau în funcție de regiune, cu nume ca *Hanul Cămilei*, *Hanul Găinii*, *La Marele Vultur* și alte mii, aflate sub protecția lui Mercur (protectorul negustorilor și al călătorilor), a lui Apolo sau Venus. Clientela principală a acestor hanuri era formată din catârgii, căruțași, oameni simpli, dar ele adăposteau uneori și personaje înalte.

Mâncărurile de la hanuri nu puteau fi nicidecum pe gustul romanilor bogați, care uitaseră de frugalitatea mesei ancestrale. Am văzut deja cum meniurile erau mai elaborate decât cele din urmă cu unu sau două secole, dar, o dată cu începutul Imperiului, vedem gătitul devenind o veritabilă artă, care dă prilejul apariției unei serii de cărți, dintre care cea mai renumită care ni s-a păstrat, este aceea a lui Apicius. Aceasta ne permite să ne formăm cel puțin o idee exactă despre unele rețete romane²¹.

²¹

Apicius. L'art culinaire, ediție tradusă și comentată de J. André, Paris, 1965. (n.a.)

Orice s-ar spune, bucătăria epocii imperiale are pre-
)cupări legate de medicină. Multe dintre rețetele propuse
 Je Apicius sunt prezentate ca fiind indicate pentru a vin-
 Jeca o maladie sau alta și, prin aceasta, tratatul lui nu
 •ămânea fără legătură cu preceptele antice ale lui Cato.
 Dar, din timpuri atât de îndepărtate, ingredientele s-au
 •multiplicat și s-au diversificat. Să remarcăm întrebuințarea
 3xcesivă a condimentelor și a ierburilor cu miros puternic,
 dintre care unele sunt indigene, dar altele se importă din
 Orient, la prețuri foarte mari. Se folosesc mult piperul,
 boabe sau pisat, chimenul alături de molotru²², usturoi,
 cimbru, ceapă, rută²³ și pătrunjel. Silphium, plantă aroma-
 tică, mândrie a Cirenaicii, intra în multe dintre compoziții.
 Peste toate însă, *garum* era principalul ingredient, nelipsit
 aproape din nici o rețetă. Multă vreme, oamenii moderni
 s-au întrebat zadarnic ce era acest *garum*. Astăzi suntem
 mai bine informați, mulțumită unei mai bune cunoașteri a
 bucătăriei din Extremul Orient, care utilizează un produs
 asemănător, *nuoc-mam* (în Indochina). Este vorba de
 intestine de pește, în principal de ton și macrou, macerate
 în sare, care, prin autoliză²⁴ sfârșesc prin a da naștere
 unor produse similare celor care se găsesc în brânzeturile
 noastre fermentate. Acest *garum* era produs cam peste tot
 în zona bazinului mediteranean, dar cel care se bucura de
 o deosebită apreciere era cel de pe țărmurile spaniole.
 Prețul lui putea atinge, în funcție de calitate, sume foarte
 ridicate, dar oamenii simpli puteau să îmbunătățească

²² Plantă erbacee din familia leguminoaselor, având flori albastre și
 fructul în formă de păstaie (*trigonella besseriana*) (n.tr.).

²³ Virnanț, plantă erbacee aromatică având frunze alterne și penate și
 flori galbene, dispuse în corimb; este întrebuințată în medicină (n.tr.).

²⁴ Dezintegrarea celulelor și a țesuturilor din plante și din animale, sub
 acțiunea enzimelor proprii (n.tr.).

gustul legumelor cu un produs de calitate a doua sau a treia, obținut prin înmuiere sau fermentare rapidă, și care era mult mai ieftin.

Ne putem imagina, după rețetele lui Apicius, o bucătărie cu mâncăruri picante, destul de asemănătoare cu bucătăria orientală, în care predominau sosurile, capabile să modifice gustul propriu cărnii, ca și cum arta bucătarilor consta în schimbarea aspectului - de exemplu, de a da unei ciozvârte de porc impresia că ar fi o pasăre sau de a da unor sfârcuri de scroafă (fel foarte apreciat) aparența unei tocane din pește. Căutarea sistematică a unor mâncăruri rare, exotice și costisitoare, caracteristică deja perioadei precedente, se amplifică excesiv de mult. Se citează *tocănița din limbi de privighetoare*, care evident necesita un număr enorm de păsări. Dar astfel de fantezii, simple curiozități culinare, nu puteau fi decât foarte rare excepții. Chiar și marii proprietari de pământuri continuau să ofere oaspeților mai ales vânat și pește de mare: lipan, tipar, mreană, dar și infinita varietate a faunei mediteraneene care se găsea proaspătă, în fiecare dimineață, la *macellum*, situat nu departe de Forumul roman. Mult prea celebra poveste despre mrelele hrănite cu carne de om, pentru ca gustul lor să devină mai fin, este aproape o legendă sau cel puțin generalizarea răuvoitoare a unui caz unic. Dacă este adevărat că un prieten al lui Augustus arunca uneori sclavi în bazinul în care trăiau acești pești, aceasta nu a fost atât pentru a-i hrăni pe aceștia, cât pentru a-i ucide pe sclavii vinovați, dar toată lumea s-a indignat de o astfel de pedeapsă. La moartea proprietarului, casa, care a fost martora acestor grozăvii, a fost dăruită de către Augustus, care a donat terenul domeniului public.

Strădania lui Augustus a contribuit, în egală măsură, la păstrarea vieții de familie în rândurile aristocrației prin încercarea de a diminua numărul de divorțuri, pedepsirea adulterelor, devenite din ce în ce mai numeroase în cursul ultimilor ani ai Republicii, favorizarea căsătoriilor, prin acordarea unor privilegii taților și mamelor ale căror familii aveau cel puțin trei copii. El a dorit să apere, pe cât posibil, tinerii de contacte imorale. Adolescenții au fost integrați în asociații pe jumătate religioase, pe jumătate sportive, s-a interzis tinerilor „imberbi” să participe la ceremonii precum cea cunoscută ca *Lupercalilor*²⁵, un foarte vechi ritual magic celebrat, în fiecare an, în jurul Palatinului și în care bărbați goi flagelau, cu curele din piele de țap, femeile care doreau să dobândească o fecunditate pe care natura le-o refuzase. Sărbătoarea, prea respectată datorită vechimii ei, nu putea fi interzisă; ea a fost supusă unor reguli mai stricte, așa cum va fi, mai târziu, carnavalul în lumea creștină.

În același scop, Agrippa, colaboratorul și, în curând, ginerele lui Augustus, execută pe Câmpul lui Marte ample lucrări, pentru a crea un cadru atrăgător destinat exercițiilor fizice. S-a construit special un apeduct pentru alimentarea unui canal artificial, Euripe, destinat tinerilor înotători, care nu mai aveau, de aici încolo, nevoie să țină seama de creșterile și de pericolele Tibrului. Lângă Euripe, Agrippa a ridicat primul mare așezământ termal din Roma, o baie cu aburi denumită *Laconicum*, care va fi modelul marilor terme ale perioadei viitoare, încetul cu încetul,

²⁵ Sărbătoare anuală celebrată la Roma, la 15 februarie, în apropierea unei grote, în cinstea lui Faunus Lupercus, zeitate a turmelor de vite. (n.tr.)

exercițiile de pe Câmpul lui Marte, pe care tradiția romană le voia exclusiv militare, căpătau, așa cum am spus-o, un cadru inspirat din *gymnasyum*-ul grec și din palestre²⁶. Aici își petreceau cea mai mare parte a timpului lor tinerii liberi prin naștere, iar cârciumile nu se deschideau decât la căderea nopții, la ora la care tineretul se întorsese demult acasă.

S-ar putea greși, totuși, dacă s-ar crede că educația fizică a fost singura activitate a adolescenților. Minunatul avânt al literaturii în timpul secolului lui Augustus a dovedit că formarea lor intelectuală nu era deloc neglijată.

Copilul, după anii petrecuți sub îngrijirea exclusivă a mamei, când învățase primele elemente de citire, începea să meargă la școală. El era atunci dat în grija unui dascăl într-ale gramaticii, care îl învăța, mai întâi, să scrie și să citească în mod curent. Câteva celebre fresce ne prezintă copiii așezați pe o bancă, sub un portic, cu tăblița ceruită pe genunchi - ca, astăzi, tăblițele de ardezie - și repetându-și lecția sub supravegherea profesorului. Toți sunt înfășurați în pelerine, căci în aer liber este frig, iar cei mai mulți sunt atenți. Totuși, într-un colț, un elev rău este biciuit și gura lui larg deschisă este proba pentru urletele pe care le scoate. Horațiu a păstrat o urâtă amintire despre învățătorul lui, *Orbilius biciuitorul*. Metoda pedagogică consta, în esență, în exerciții de memorie, în murmure repetate la nesfârșit și vai de cel care nu ținea ritmul! Cu acest profesor se învățau, astfel, pasaje lungi din poezii latine de odinioară: Naevius, cu epopeea sa *Războiul punic*, Ennius, cu *Analele* sale, un spirit mai modern, dar cu un stil greoi. Trebuia ca prin aceste lecturi să se întipărească în mintea copiilor preceptele sănătoase

Loc special destinat practicării gimnasticii și luptelor în Grecia și antică; din lat. *palaestra* (n.tr.).

ale predecesorilor, să li se dea lecții de energie și virtute străveche. De asemenea, mai erau învățați maxime luate din piesele de teatru sau din comedii, ba chiar din culegeri de texte juridice, ca aceea a lui Appius Claudius sau a cenzorului Cato. Formarea morală era completată de o ucenicie în calcule, întrucât în practică nu se utiliza sistemul zecimal, iar măsurările, și în special moneda, se bazau pe diviziunea duodécimale, rezultatele operațiilor erau învățate așa cum se învață astăzi tabla înmulțirii. Se învăța astfel să se împartă în mod mecanic un *sextans* (2/12) dintr-un *triens* (4/12) sau dintr-un *quadrans* (3/12). Pentru calcule mai complicate, se folosea un abac, un fel de grilaj cu bile care reprezenta numerele.

Toate aceste lecții erau repetate copilului, seara, de către *pedagogullu'i*, adică sclavul care se ocupa îndeosebi de el, îl avea în grijă, îl însoțea la școală, îl ferea de contacte periculoase și îl ajuta la învățat. Acest pedagog era, în general, un grec, uneori foarte cultivat și care căpăta o mare influență asupra tânărului. Intimitatea lor nu înceta o dată cu terminarea studiilor, ea se perpetua, în așa fel încât vedem oameni mari, chiar pe Augustus însuși, păstrând lângă ei pe tovarășul lor din copilărie. Fără îndoială, pedagogilor li se datorează pătrunderea atât de rapidă și de profundă a unor obiceiuri grecești în gândire și în viață, influență secretă, puțin sesizabilă pentru noi, căci nu se manifestă deloc în mărturiile literare, dar pe care este important să o recunoaștem și să nu o minimalizăm.

Când copilul a dobândit toate cunoștințele pe care i le putea oferi profesorul de gramatică, intra la școala de retorică. Era începutul unor „studii superioare”: acolo se reluau marile opere literare latine, completate cu acelea ale poetilor, istoricilor și oratorilor greci - să nu uităm că, lângă pedagogul său și în viața de toate zilele, micul

roman învățase să vorbească greaca în același timp cu latina, iar cultura romană a fost, foarte devreme, bilingvă. Spiritul în care erau prezentate aceste lecturi era cu totul diferit de cel al profesorului de gramatică. Accentul se punea pe explicarea literară a operei: procedeele de compoziție și de stil, semnificația profundă, ba chiar căutarea unui simbolism ascuns. Tânărul era astfel, treptat, îndrumat spre cele mai bune modele și inițiat în legile compoziției literare. Natural, profesorul avea în vedere, mai ales, formarea lui ca orator; arta de a vorbi frumos impregnă întreaga viață publică a Romei. Preocupările politice nu mai erau, fără îndoială, cele de altădată, de când puterea trecuse în mâinile împăratului și ale colaboratorilor lui direcți, prieteni personali, însă dezbaterile din Curie păstrau încă aparențele, în schimb, activitatea judecătorească nu fusese niciodată atât de intensă. Vechiul Forum nu mai era de ajuns pentru a cuprinde tribunalele. A fost necesară mărirea numărului de clădiri pentru a încăpea cei care pledează și judecătorii. Fiecare roman își putea prezenta singur apărarea, pe aceea a clienților lui, sau să vorbească în ajutorul prietenilor săi. Era considerat rușinos ca un tânăr, pe cale să părăsească toga virilă, să nu fie în stare să-și facă o „intrare” cel puțin onorabilă în dezbaterile din Forum. Fără îndoială, unii dintre oratori erau chiar celebri și, în cazul pricinilor delicate, erau preferate serviciile lor, dar, teoretic, ei nu erau decât niște cetățeni ca și ceilalți și nu se bucurau de vreun statut profesional deosebit.

La școala retorului, tânărul cetățean se forma pentru rolul lui de bază. I se propuneau procese fictive și tratându-le, ei învăța, în același timp, regulile fundamentale ale dreptului. Cunoașterea juridică și câștigarea abilității în oratorie erau strâns legate. Noi știm însă de la Cicero că

un orator desăvârșit trebuia să posede o vastă cultură generală. Spiritele superioare nu se mulțumeau să posede numai tehnica. Elocința nu era un scop în sine. Aceasta trebuia să poată acționa asupra minților și a sufletelor și de aceea era necesar ca tânărul să cunoască „*tot ceea ce este omenesc*”: noțiunea unui umanism cuprinzător era, prin urmare, una dintre țintele propuse educației cetățeanului roman. De aceea, nu rareori studiile erau completate prin audierea cursurilor filosofilor. Pentru aceasta, adesea tânărul roman mergea la Atena, Pergam, Alexandria sau Rodos, într-unul din centrele unde trăiau și dădeau lecții filosofi celebri. Acolo el ducea viața unui student independent, cu bani mulți, lingușit de colegii lui și de profesori pentru că provenea din Cetatea Regină. Se ignorau nebuniile lui, se aplaudau zgomotos progresele lui în dialectică și, când se întorcea acasă pentru a-și asuma sarcinile rangului său, era marcat pentru totdeauna de amprenta elenismului.

Totuși, cu toată grija pe care împăratul i-o purta, să nu credem că tineretul a fost într-un totu un model de energie, de muncă și de înțelepciune. Lectura poeziei contemporani lui Augustus ne deschide repede ochii. Acest tineret de aur al Romei se distrează, așa cum s-au distrat toți tinerii din toate timpurile, când nu trebuiau să facă față unor situații dificile. Pe cât se considera de imoral ca un bărbat căsătorit să nu respecte caracterul sacru al legăturii cu soția lui, pe atât apare de natural ca un tânăr să facă ucenicia „vieții”, având o libertate aproape totală. Liberte, fiice de liberte, femeii venite din Orient ofereau o

legătură plăcută pentru oricine avea destule resurse să-i asigure celei pe care o alesese, pentru un timp, o viață îmbelșugată în societatea bună. Aceste curtezane sunt adeseori cultivate: eie cântă la liră, uneori compun versuri, întreaga lor viață are ca țel să fie dorite și asta este o datorie de care se achită cu plăcere. Ele sunt dorite, firește, mai ales de tinerii cei mai bogați, de cei care au avut deja o însărcinare în provincii, din care au obținut un profit substanțial. Deseori, nu se feresc să-și ofere dezmierdările unui poet mai norocos, ale cărui versuri le va immortaliza. Tibullus, Propertius și, mai ales, Ovidiu ne-au povestit aceste întâlniri nocturne: tânăra care coboară din balcon să-și întâlnească prietenul în întunericul călduț, acoperită de ampla ei *palia*, sau tânărul, însoțit de unul sau doi servitori, la lumina torțelor, bătând la o ușă care se deschide discret și se închide peste fericirea lui. Jocul începe la căderea nopții, în noile grădini, pe care dărnicia imperială le-a deschis tuturor, sau sub porticurile lui Pompei, lângă tufele de dafin unde Faunul de bronz toarnă fără încetare apa din burduful lui. Întâlniri, cochetării, tertipuri, bilețele încredințate însoțitoarei, clipiri de ochi, apoi murmure îndelungate și jurăminte. Toate acestea vor fi uitate în ziua în care tânărul va însoți, pentru prima dată, către casa lui o logodnică de rangul lui și, când la rândul său, își va asuma demnitatea și sarcinile unui „tată de familie”.

Capitolul IV DBiA

NERO LA SEVERI

Perioada care este cuprinsă între domnia lui Nero și sfârșitul dinastiei Antoninilor - adică aproape un secol și jumătate - este considerată, cel mai adesea, ca momentul de apogeu al Imperiului și al civilizației romane. Făcând abstracție de tulburările care marchează trecerea de la ultimul succesor direct al lui Augustus la primul dintre Flavii, siguranța internă nu a fost niciodată atât de puțin amenințată, prosperitatea atât de mare, unitatea atât de totală, în mod aparent, viața privată, până la sfârșitul secolului al II-lea d.Hr., nu a făcut decât să continue evoluția care începuse pe parcursul secolului lui Augustus, iar stabilirea unei distincții nete între cele două perioade, care prezintă între ele atâtea analogii, poate să pară de prisos. Totuși, dacă privim mai îndeaproape, aceste analogii sunt departe de a fi atât de totale și de profunde, cum se pretinde. Fără îndoială că marile ritmuri ale vieții cotidiene, tehnicile meșteșugărești, însăși structura socială și economică nu au cunoscut o revoluție. Dar un spirit nou se face simțit. Tendințe, până atunci abia schițate, devin dominante. Se simte, prin mii de indicii, că civilizația romană a depășit o etapă care o îndepărtează tot mai mult de originile și de idealul său primitiv. Observăm, de asemenea, că informațiile noastre despre realitatea cotidiană nu se mai bazează pe aceleași documente ca în perioada precedentă: până atunci, sursele literare contau mai mult decât datele arheologice. De aici înainte, avem mărturia acestor incomparabile muzee, care sunt vilele din Campania, îngropate sub cenușa și noroiul vărsate de

Vezuviu în timpul catastrofei din 79 d.Hr. Ne sunt cunoscute, de asemenea, ruinele Ostiei, care, în stadiul actual, ne vorbesc mai degrabă de al doilea și al treilea secol al erei noastre decât de timpurile anterioare. Chiar dacă viața acestor perioade poate fi reconstituită cu mult mai mare ușurință, concluziile pe care le tragem nu trebuie aplicate, decât cu cea mai mare prudență, perioadelor care au precedat-o. Literatura însăși se preocupă mai mult să furnizeze descrieri minuțioase: în timpul lui Traian, Plinius cel Tânăr face inventarul amănunțit al *villae*-lor sale și ne invită la o vizită tot atât de prețioasă pentru noi, pe cât de inutilă trebuie să fi părut celor cărora le era adresată. Marțial sau Iuvenal au descoperit deliciile poeziei realiste, ceea ce face din operele lor tot atâtea surse inepuizabile. Astfel de surse ne-au lipsit până aici, dar este arbitrar să le folosim pentru a înlocui lipsa cunoștințelor anterioare acestei perioade.

În general, în vreme ce secolul lui Augustus a pretins că a inițiat o reacție îndreptată împotriva luxului și o întoarcere la virtuțile ancestrale, o dată cu perioada următoare asistăm la cucerirea definitivă a Romei de către civilizația orientală, Iuvenal a putut să scrie că *sunt vremurile bune în care fluviul sirian Orontes se varsă în Tibru*, aducând cu sine mulțimea de semigreci, curtezane în costume exotice și părul prins sub mitra asiatică, intermediari din toate clasele, aventurieri care acceptă orice meserie și care nu se dau înapoi din fața nici unei josnicii. Oricât de satirică ar fi această descriere, ea își găsește un ecou în romanul, realist și el, cunoscut sub numele de *Satiricon* și

scris de către Petronius, în ultimii ani ai domniei lui Nero. Acolo, vedem un libert de origine semită, atotputernicul Trimalchion, ajuns la o bogăție nemăsurată, mulțumită unor compromisuri lipsite de noblețe și deținând în Italia Meridională, în Sicilia, în Africa atât de multe domenii, încât nu le mai știa numărul. Acest Trimalchion nu era un om rău. Lui îi plăcea să-și împartă luxul cu alții și nu doar să-l etaleze. Relațiile sale favorite erau cele cu liberti din municipiul său - care poate fi, fără a fi însă siguri, Pozzuoli -, foști negustori de obiecte la mâna a doua, antreprenori de pompe funebre, cărora li se adaugă studenți în căutare de aventuri și cu totul lipsiți de scrupule, într-o seară, în *triclinium-ul* său, se întrunește această societate diversă și vedem etalate cele mai caracteristice tendințe ale epocii. Mai întâi, se remarcă, în abundența incredibilă a festinului, un apetit neînfrânat pentru plăceri. Dar, în același timp, o ingeniozitate naivă înconjoară această lăcomie cu un fast menit să seducă imaginația copilărească. Apare un mistreț - întreg, reconstituit după frigere - căruia i se face o intrare solemnă, fiind escortat de valeți costumați în argați, care mână câinii, și în vânători, având lațuri și țepușe. Cum același animal fusese prezentat deja, în timpul unei mese anterioare unor meseri sătui care nu l-au vrut, iată-l, acum cu bonetă frigiană pe cap, ca un veritabil libert ce este! Se pare că porcul de pe platoul imens n-a fost golit de măruntaie. Trimalchion se înfurie foarte tare. Îl cheamă pe bucătarul vinovat; călăii, înarmați cu bice, îl înhață pe nefericit și îl dezbracă. Comesenii, jenați, cer îndurare pentru el. Trimalchion este de acord. *Ei bine, pentru că nu l-ai golit, fă-o acum în fața tuturor.* Bucătarul vâra cuțitul în măruntaiele animalului și, de acolo, iese un munte de caltaboși și cârnați suculenți care se revarsă pe masă. O întreagă comedie pentru un

asemenea deznodământ! Găsim în aceste scene o delectare populară asemănătoare celei care, de secole, a asigurat succesul pantomimei.

Numai că pretențiile libertului nu se opresc aici. Prezența la masa sa a retorului Agamemnon și a studenților săi șarlatani, trădează gustul său pentru lucrurile înalte. El nu ezită să facă paradă de știința sa, să discute literatură, să îl citeze aleatoriu pe Homer și să pozeze în cunoscător al orfevrăriei. Pe scurt, el este parodia acelor mari seniori care, puțin mai târziu, vor apărea în mediile frecventate de Tacitus și Plinius cel Tânăr și care sunt, în toate, amatori străluciți. Am putea să pretindem, pe nedrept, că scene asemănătoare ne pot furniza o descriere exactă a vieții cotidiene în această epocă; ele nu sunt decât accentuări până la dimensiuni care le fac ridicole. Acestea însă nu le diminuează valoarea ca document, ba dimpotrivă.

Vom înțelege mai bine, în fața unui astfel de tablou, distanța care separă Roma aceasta, imperială întru totul, de Roma încă italică, la care visa Augustus. Era totală rup-tura cu bătrâna cetate țărănească, în care ritmurile existenței erau încă cele ale satului, în care luxul era văzut ca nesincer și răgazul pentru studiu se cantona în acea parte a zilei care nu putea fi folosită pentru „probleme serioase”. Orientul triumfa, impunându-și hotărât ritmul, în provinciile occidentale și în orașele Italiei Centrale sau Septentrionale.

Însuși decorul urban se schimbă, în timpul domniei lui Nero, în anul 64, s-a produs un incendiu teribil care a pustiit întreg centrul orașului. Nu a fost cruțat nici Palatinul,

unde Tiberius²⁷, apoi Caligula²⁸ construiseră locuințe mai vaste, și bineînțeles, mai mărețe decât palatul mediocru al lui Augustus. Au ars cartiere întregi. Ceea ce rămăsese era atât de fragil, încât trebuiau înlăturate ruinele caselor, solul nivelat, molozurile duse cu luntrile până la mare. Roma trebuia reconstruită aproape în întregime. O campanie răuvoitoare îl acuza pe împărat că ar fi dorit catastrofa. Oricum ar fi fost, împăratul a organizat el însuși reconstrucția, i-a așezat pe locuitorii fără locuințe în propriile grădini, a vărsat sume de bani, fără a ține vreo socoteală, pentru a ajuta reconstrucția și a dat edicte care conțineau măsuri menite să evite, în viitor, îngrămădirile și edificiile prea puțin solide. Lua naștere orașul nou, Roma lui Nero, cu *insulae* a căror înălțime este limitată, cu reglementări privind materialele folosite în construcții, cu străzi având o lărgime minimă impusă. Roma va deveni modernă și nu va mai fi, ca înainte, o capitală care a crescut în voie. Rezultatul acestei reconstrucții ordonate a fost că tradiționalul *domus*, locuințele cu *atrium* au devenit mult mai rare decât în trecut. Folosirea cărămizilor „îmbrăcate” într-un ciment indestructibil se generalizează, atât în arhitectura privată, cât și în edificiile publice. Marile imobile cu balcon, cu fațada având un aspect atât de modern încât ne surprinde, mărgineau străzile mult lărgite și mai luminoase (fig. 6). Fără îndoială, reconstrucția Romei nu a fost totală. Nu fusese distrus totul. Mai mult, Nero nu și-a putut duce efortul până la capăt, căci din anul 68 d. Hr., atunci când a fost detronat, reglementările sale n-au mai fost aplicate. Spiritele tradiționaliste au considerat că străzile largi ar fi

²⁷ Tiberius Claudius Nero, împărat roman 14-37, urmașul lui Augustus, (n.red.)

²⁸ Caligula (Caius Iulius Germanicus), împărat roman 37-41, aparținând dinastiei Iulia-Claudia. (n.red)

prea expuse bății soarelui, prea calde și ar favoriza izbucnirea unor epidemii periculoase. Chiar dacă reconstrucția nu a rămas decât parțială, cadrul vieții cotidiene a fost schimbat în profunzime.

Tot pe parcursul acestei perioade, împărații s-au preocupat de adaptarea la nevoile orașului a aducțiunilor de apă. Augustus și Agrippa începuseră deja să mărească debitul apeductelor. Claudius²⁹ a fost și el preocupat de această problemă, dar rezolvarea ei, într-un mod satisfăcător, îi aparține lui Nero și succesorilor săi, îndeosebi lui Traian. Totuși, să nu ne imaginăm că în acele *insulae* apa era distribuită sub presiune, cum o vedem în locuințele moderne, în mod normal, un apeduct roman furniza apa prin cădere liberă. El aducea apa în fântânile publice, de unde fiecare putea apoi să o scoată. Doar câteva mari familii, mulțumită bunăvoinței deosebite a împăratului, aveau concesiune gratuită a unor debite riguros limitate. Numai că această apă, adusă din conducta publică, nu ajungea decât la partere. Acest fapt, care nu reprezenta nici un inconvenient pentru antica locuință cu *atrium*, unde totul era la nivelul solului, devenea grav pentru *insulae*, dispuse în înălțime. Lupta împotriva incendiilor nu era ușoară. Nu exista jet sub presiune, nici o țâșnătură înaltă de apă, ci, ca în satele noastre cele mai înapoiate, doar un lanț de oameni care fac recipientele să circule din mână în mână, iar acestea se golesc pe jumătate în timpul transportului, în mod normal micii sclavi și slujitoarele erau cei care mergeau la fântână și aduceau urciorele pe cap sau pe umăr. Acest spectacol, care a fost al întregii Antichități, este încă familiar în orașele din Orient.

²⁹ Claudius (Tiberius Claudius Nero Drusus Germanicus), împărat roman 41-54, tatăl adoptiv al lui Nero, (n.red)

Până în timpul domniei lui Traian, cartierele situate pe malul drept al Tibrului nu primeau apă potabilă în cantități suficiente. Era nevoie ca locuitorii să recurgă la puțuri și cisterne și, ca în primele secole ale Republicii, aceasta se întâmpla pe Palatin, pe Capitoliu și în Forum. Augustus, care a construit cu mari cheltuieli un apeduct special ce umplea bazinul de la Naumachie, situat pe malul drept, s-a gândit că, în felul acesta, se va îngriji de plăcerile concetățenilor, dându-le, în acest bazin artificial, spectacolul unei lupte navale, dar nu și-a luat precauția de a alege o apă atât de curată, încât să poată servi nevoilor cotidiene, iar aceasta apă nu a putut fi utilizată decât la irigarea grădinilor.

În noul oraș, Nero a avut grijă să își rezerve, pentru folosința sa personală, un spațiu imens, unde și-a amenajat grădinile. Nu făcea prin aceasta decât să continue o tradiție deja seculară. Am amintit deja grădinile lui Lucullus și pe cele ale lui Sallustius. În timpul lui Augustus, și mai ales ulterior, s-au construit alte domenii, nu doar pe malul drept al Tibrului, unde nu lipsea spațiul, ci și pe pantele de pe Ianicule și în câmpia îngustă care mărginea fluviul, dar și pe colinele Esquilinului. În felul acesta, Roma își avea și ea „centura sa verde”, înspre nord și înspre sud, după cartierele populate, care se întindeau pe colinele Quirinalului, ale Viminalului și ale Suburei, orașul se pierdea într-un labirint de drumuri desfundate, între zidurile lungi care dominau vârfurile copacilor. Pe cât de zgomotos și animat era centrul, în jurul Capitoliului și al Forumului, până la Aventin, pe atât de liniștită era această periferie din imediata lui apropiere. La originea acestui fenomen singular se află lipsa mijloacelor de transport și, de asemenea, dorința proprietarilor de a avea grădini. Lipsită de spațiu, Roma nu a putut să crească decât în

înălțime și s-a îngrămădit în ea însăși. Câmpul începea la mai puțin de 2000 de pași de Capitoliu.

Îndrăzneala lui Nero, după incendiul din anul 64, a constat în apropierea acestei frontiere de inima orașului, modificând configurația cartierelor construite până atunci. Casa de Aur - acesta era numele acelei autentice *villa* urbane - continua direct palatul imperial de pe Palatin, a cărei construcție fusese începută de Caligula și care îl punea în legătură cu celebrele grădini ale lui Mecena, aflate pe Esquilin. În mijloc, în depresiunea unde astăzi se află Colosseum-ul, a săpat un lac mare și l-a înconjurat de sate, de păduri, de pășuni, toate în miniatură; nimic nu lipsea pentru a-ți da iluzia că ești departe de oraș. Un portic monumental pornea din Forum, ducând până la intrarea în palat și, pentru câțva timp, Nero a confiscat de fapt, pentru plăcerea sa personală, o importantă parte a Romei. După moartea sa, parcul Casei de Aur a fost dezmembrat. Grădinile lui Mecena au fost probabil împărțite și ele în loturi, iar împărații din dinastia Flaviilor au consacrat cea mai mare parte a palatului neronian edificiilor publice, în felul acesta, lacul a fost asanat și pe locul lui a fost amplasat amfiteatrul flavian, cunoscut din Antichitate sub numele de Colosseum. Pe pantele de pe Caelius, la nord de amfiteatru, Titus a ridicat o mare construcție destinată băilor publice, termele care îi poartă numele. Cu termele lui Titus, urmate îndată de cele ale lui Traian și, din secol în secol, de altele din ce în ce mai grandioase, până la imensele terme ale lui Diocletian, în care astăzi este instalat principalul muzeu arheologic al Romei, începe o veritabilă revoluție în viața cotidiană a romanului din oraș. Am amintit deja care au fost începuturile acestei mode: o baie cu aburi, amplasată pe Câmpul lui Marte, *Laconicum-ul* lui Agrippa, menit să înlăture

oboseala tinerilor după exercițiile fizice. Nu departe de acest loc, Nero, preocupat și el de tinerii atleți și adept fățiș al modelor grecești, a construit un alt *gymnasium*, care avea și el săli termale, în oraș existau, fără îndoială, și alte băi, dar acestea erau conduse de particulari și aveau drept scop să furnizeze romanilor, care nu aveau în locuințele lor, mijloacele unei igiene elementare. Punctul de vedere s-a schimbat însă cu totul, o dată cu ridicarea termelor de către Titus. Băile nu mai erau o anexă a palestrelor sau a *gymnasium-ului*, sau un simplu așezământ destinat igienei, ele deveneau un loc de plăceri, deopotrivă cafenea, loc de adunare și jocuri.

Partea cea mai mare a cetățenilor care locuia în Roma era, de fapt, trândavă. Nu doar membrii ai aristocrației, senatori, cavaleri angajați într-o carieră administrativă care le lăsa libere mari răgazuri de timp, dar și clientela lor și toți cei care erau beneficiarii distribuțiilor imperiale de grâne, ulei și vin. Nu era posibil ca în fiecare zi să fie proces sau să se țină discursuri în Forum. Nu erau jocuri la circ sau reprezentații de teatru zilnice, cu atât mai rare erau zilele în care era aclamat sau detronat vreun împărat. Așa a apărut obiceiul de a zăbovi la băi. Iarna sălile calde erau plăcute; vara, apa era răcoroasă, iar porticurile umbroase. Un arhitect prevăzător a înlocuit pistele vechilor palestre cu alei înconjurată de tufe și peluze. Termele erau *villae* ale plebeilor. Unde, în altă parte, puteau fi petrecute, cu mai multă plăcere, orele libere ale zilei? După rugăciunile de dimineață și cumpărarea proviziilor - fiindcă oamenii din popor nu lăsau aceste griji pe seama sclavilor sau a femeilor, se deschidea în fața fiecăruia o după-amiază lungă și goală. Atunci, după siestă, se duceau la terme. Femeile nu au fost nici ele uitate. Le-au

fost rezervate câteva terme sau, în lipsa acestora, câteva ore din programul termelor. Romanii nu au avut niciodată băi „mixte”.

Baia romanilor era o operație îndelungă și complicată, ale cărei momente principale și tehnici generale subzistă și astăzi în ceea ce numim „băi turcești”. Ea începea cu o trecere printr-o etuvă fără apă, unde corpul, supus unei călduri intense, transpira din abundență. Această etuvă se numea *sudatorium*. Ea era adesea precedată de un bazin cu apă caldă, numit *tepidarium*, care nu era decât un loc de trecere, menit să obișnuiască progresiv corpul cu căldura. După *tepidarium*, se dezbrăcau într-un vestiar, numit *apodyterium*, unde erau lăsate veșmintele, sub paza a unu sau doi sclavi. *Apodyterium* era locul preferat al hoților și, nu rareori, erau surprinși răufăcători pe cale să șterpească o tunică, un *pallium* sau o pereche de sandale, în timpul acesta, cei care făceau baie, complet goi, continuau suita de operațiuni termale. Când corpul era acoperit de sudoare abundentă, simțeau adesea nevoia de a se răcori: cu mâna, se stropeau cu câteva picături de apă rece dintr-un bazin mare, în care apa cădea printr-o țeava. Coborau apoi în bazinul cu apă caldă, nu înainte ca un ajutor să frece cu grijă tot corpul cu ajutorul unei mici perii, numite *strigilis*. În cele din urmă, baia se încheia printr-un plonjon în bazinul cu apă rece, pentru a închide porii. Se înota puțin, atât cât permitea spațiul, iar, la ieșirea din apă, se mergea la maseur. Cu o mână unsă cu ulei parfumat, acesta masa fiecare mușchi, până când cel care făcea baie intra într-o stare de relaxare totală a corpului.

Atunci când aveau la dispoziție întreaga după amiază, bineînțeles că se întârzia, se făcea baie în compania unor camarazi, se pălăvrăgea interminabil în *tepidarium* sau pe

marginile bazinului, în zilele frumoase, se întindeau în *solarium* pentru a face plajă, sau se jucau cu mingea. Medicii considerau că baia nu era cu adevărat profitabilă decât dacă era precedată și urmată de un antrenament fizic moderat. Așa încât erau chiar și oameni în vârstă care aruncau cu gravitate o minge, până la câte trei sau patru, calculând punctele și trimițând sclavii să le aducă mingile pe care le ratau. Sau se marșa progresiv pe aleile grădinii, urmând calcule savante: 1 000 de pași astăzi, 1 500 mâine. Aleile erau mărginite cu inscripții care marcau distanțele, furnizând echivalentul în pași al unui număr determinat de ture ale aleilor, în unele băi private, se cunoștea existența unor *gestationes*, adică a unor alei presărate cu nisip, unde stăpânul era plimbat într-o litieră, urmându-se reguli precise: exercițiul ar putea părea liniștit, dar, de exemplu, după spusele lui Seneca, antrena corpul într-o agitație considerată salutară. Baia, după cum se vede, nu a rupt cu totul vechea asociere cu sportul, a cărei simplă anexă era la origini. Esențialul îl constituia viața însăși a băilor, agitația lor pitorească, întâlnirile, micile servicii care se făceau și se ofereau - un spectacol întotdeauna nou.

O scrisoare a lui Seneca descrie cu multă vervă atmosfera unei terme. „Imaginează-ți, spune el, toate felurile de glasuri care pot să-ți deranjeze urechile. Când sportivii se antrenează și lucrează cu halterele, în timpul efortului sau în timpul a ceea ce li se pare lor a fi efort, se aud gemete și, de fiecare dată când răsuflă, se aude un Șuierat și o respirație ascuțită. Atunci când alunecă în trândăveală, iar cineva se mulțumește cu un masaj ieftin, aud loviturile mâinilor pe umeri, care scot un sunet diferit, în funcție de faptul că sunt date cu latul palmei sau cu Palma. Și dacă, peste toate cele de mai sus, mai vine și un

jucător cu mingea care își adună loviturile, totul este desăvârșit! Acestora li se adaugă certărețul și hoțul prins asupra faptei și omul căruia îi place să-și audă glasul când face baie. De asemenea, oamenii care sar în bazinul cu apă, în vacarmul apei care plescăie. Dar, pe lângă aceste persoane a căror voce era cel puțin normală, imaginați-vă vocea ascutită și pițigăiată a celor care epilează și care strigând întruna, vor să se facă, în felul acesta, mai bine auziți; aceasta, dacă nu cumva epilează o subțioară și atunci îi fac pe alții să țipe în locul lor. Și apoi, strigătele variate ale cofetarului, ale negustorului de cârnați și ale vânzătorului de mici pateuri, și strigăturile caracteristice tuturor acelor băieți de prăvălie care-și anunță produsele." Seneca, instalat într-un apartament situat la etajul superior, mărturisea că are mari probleme în a medita în mijlocul unui asemenea vacarm.

Negustorii, care frecventau termele, nu erau diferiți de cei care își expuneau marfa aproape peste tot în stradă și în *tabernae*. Am amintit că numai masa de seară, *cena*, se lua cu o oarecare solemnitate, însă ziua era lungă, mai ales pentru cei fără treabă, care nu încetau să tragă un folos cât de mic din orice, în orice împrejurare, urmând o cutumă care n-a dispărut, nici măcar astăzi, în lumea mediteraneană. Sub porticurile din Forum, în basilici, la colțurile străzilor, își aveau prăvăliile, la fel ca în orașele musulmane sau pe străzile vechiului Neapole, negustori de mâncăruri: frigărui, mici păsări sau pește prăjit. Se aprindea un foc de cărbune în aer liber; deasupra lui era așezat un trepied care susținea o căldărușă pună cu ulei încins, unde se făceau clătite sau se frigeau mici caracatițe, în alte locuri, cârnații erau fripți pe cărbune. Pe un jăratec - măslinile; pe altul - peștișorii în saramură. Se vindeau, de asemenea, mâncăruri de legume, îndeosebi

niprală³⁰ cu garum după gust, fructe - în orice anotimp. O pictură de la Pompei înfățișează o tânără fată așezată lângă un coș plin cu smochine, pe care le oferă clienților. Speciile, importate de un secol, s-au aclimatizat și au devenit populare. Chiar cei mici cumpărau în mod obișnuit cireșe sau piersici, ba chiar și portocale, și lămâi. Fructele exotice nu mai erau rare. Mici negustori ofereau curmale și prune siriene, rodii (care și ele apar în livezile italiene, dar în cantități mai mici).

Săpăturile arheologice de la Ostia au dezvăluit numeroase *thermopolii*, prăvălii în care se vindea, la teighea, hrană caldă și băuturi „pentru acasă” sau pentru consumat pe loc. Prăvălia era deschisă larg înspre stradă; paralel cu trotuarul era așezat un fel de cuptor mare, zidit, asemănător acelor mașini de gătit țărănești din zilele noastre. Acolo fierbeau înăbușit fripturi și legume preparate. Pe bârne atârnavă mănunchiuri de usturoi, de ceapă și de ierburi parfumate, într-un colț, era o nișă care era locul de închinăciune la zei. În spate, se vedeau răsărind din pavaj gâtul marilor amfore din pământ ars, umplute cu diferite soiuri de vinuri: vinul local, care se vindea cel mai bine (există o măsură pentru suma de un as), vin din Campania, vinuri toscane și vinuri grecești. Prețul falernului³¹ era de patru ori mai mare decât cel al vinului obișnuit. Foarte mulți romani nu găteau în apartamentele prea mici și se mulțumeau să aducă mâncare gata pregătită, pe care o cumpărau din *thermopolium*.

Cei care treceau prin orașul Pompei trebuie să fi fost izbiți de numărul considerabil de mori care se găseau aici.

³⁰ Plantă erbacee cu flori galbene, având fructele alcătuite din păstăi cu semințe puțin turtite, pestrițe, cu pete purpuri-negricioase. (n.tr.)

³¹ Vin de calitate superioară care se recolta odinioară din Campania (n.tr.).

Fiecare casă își avea propria moară. Pietrele de moară erau cioplite din rocă de lavă topită, care se găsea din abundență pe pantele Vezuviului. Fiecare moară avea două astfel de pietre. Una era fixă, având forma conică (fig. 7). Ea era înțepenită în mijlocul unui soi de bazin circular în care cădea făina măcinată. Cea

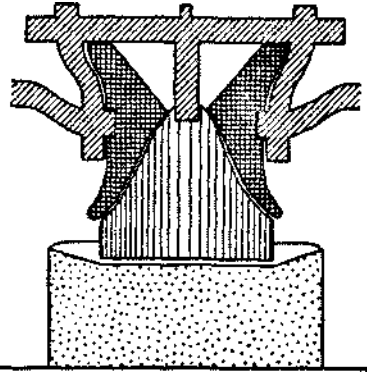

Fig. 7 Cupa unei mori

de-a doua piatră era mobilă și avea forma unei clepsidre, fiind foarte evazată în partea superioară și în cea inferioară îngustă la mijloc. Cea de sus forma o pâlnie, partea inferioară se sprijinea pe piatra fixă și se freca puternic de ea. Un trunchi de lemn, prins de piatra mobilă a morii, permitea unui cal sau uneori, unui sclav să învârtă mașinăria. Cantitatea de grâu, care se putea macina în felul acesta, era foarte redusă și acest fapt explică numărul mare al mașinărilor de acest tip existent în case. Desigur că proprietarii bogați își pregăteau pâinea la ei acasă - așa cum se practică și azi în cele mai multe sate franceze. Fiecare casă avea propriul său cuptor, pe care îl încălzea cu lemne și unde se cocea pâinea; aceasta avea forma unor mici plăcinte rotunde, pe care se desenau, atunci când coca era moale, opt sau zece sectoare, care însemnau tot atâtea părți. Aceste pâini, dintre care multe au fost găsite carbonizate în cenușa orașului Pompei, sunt întru totul asemănătoare celor pe care le vând, în zilele noastre, brutarii din Rabat sau cei din Marrakech, în funcție de gradul de cernere la care era supusă făina, se distingeau mai multe soiuri de pâine: *panis cibarius*, bogată mai

degrabă în târâte, era rezervată sclavilor; cea mai albă era rezervată pentru masa stăpânilor. De asemenea, multe case aveau propriile prese de ulei: două roți solide care se învâртеau vertical în interiorul unui soi de jgheab mare de piatră pentru a zdrobi măslinile. Uleiul de măslină constituia unul din elementele de bază ale alimentației, iar plantațiile de măslini s-au întins considerabil în întreaga Peninsulă Italică, poate chiar mai mult decât în zilele noastre.

În sfârșit, câteva mari exploatări agricole, descoperite în împrejurimile Pompeiului, ne inițiază în prepararea vinului. Strugurii proveneau din celebrele podgorii campaniene. Erau aduși, pe căruțe mari cu două roți, până la fermă și aici erau presați cu ajutorul unui levier legat prin corzi de un cabestan. Acest sistem arhaic a fost perfecționat în vremurile de care ne ocupăm. Presarea se făcea cu ajutorul unui șurub, asemănător celui întâlnit la teascurile moderne, în felul acesta, randamentul creștea, iar efortul era mult mai mic. Mustul strugurilor era strâns într-un jgheab mare, cimentat, care îl repartiza în acele *dolii*, vase mari de pământ ars, etanșate prin îmbibare cu rășină. Aceste *dolii*, enorme și greu de manevrat, erau îngropate aproape în întregime, ceea ce făcea dificilă pritoierea³² vinului. Vinul, produs în acest fel era gros, bogat în tanin; el lua, de asemenea, acea savoare de rășină caracteristică vinurilor grecești contemporane. Folosirea butoaielor de lemn, cercuite, era cunoscută în Italia, dar ea era de dată recentă, către sfârșitul secolului I d.Hr., și a fost importată din regiunile galice. Butoiul, mult mai prac-

³² Operațiune care constă în separarea de drojdie a vinului, după fermentare, prin turnarea dintr-un butoi în altul, în vederea limpezirii lui (n. tr.).

tic, a modificat cu totul condițiile de fermentație și de păstrare a vinului, și, de asemenea, buchetul său. Datorită lui, spre sfârșitul Imperiului, podgoriile din Galia își fac un renume care îl va eclipsa pe cel al teritoriilor tradiționale mediteraneene care produceau vin.

Concentrarea proprietății în mâna unei minorități, în Italia imperială, a făcut din fabricarea vinului o producție cvasi-industrială. Rezultat din exploatare pe scară largă, el era distribuit negustorilor și consumatorilor în burdufur* mari, transportate în căruțe cu două roți, spre cele patru zări. Din burdufuri, vinul era deșertat în amfore care se sigilau cu ceară sau ghips. Câteodată, se izola suprafața vinului cu ajutorul unui strat subțire de ulei (utilizarea acestei metode nu a dispărut la producătorii italieni de vinuri), pentru a împiedica oxidarea la contactul cu aerul. O inscripție sumară era gravată apoi cu ceva ascuțit pe amfora însăși sau pe o tăbliță atașată de gâtul ei, menționând anul recoltei, iar amfora era depozitată în pivniță, într-un strat gros de nisip.

Săpăturile arheologice efectuate la Herculaneum, Pompei și Ostia ne-au furnizat o nouă serie de detalii asupra industriei și comerțului practicat în această perioadă. Corporația cea mai importantă, mai ales la Pompei, era, fără îndoială, cea a piuarilor. Așa erau numiți meșteșugarii care erau, deopotrivă, spălători și boiangii, în sensul în care înțelegem noi astăzi. Rolul lor era acela de a pregăti țeșăturile și veșmintele după fabricarea lor de către țeșător, sau de a le curăți după ce se murdăreau în urma purtării.

Procedeul era destul de complex. Țesătura era mai întâi curățată în apa care conținea leșie (*leșia de cenușă*, de exemplu, folosită încă la țară), apoi trecea într-o cuvă umplută cu lut care scotea grăsimea din postavuri și limpezea uleiurile, pentru a obține degresarea, după aceea erau bătute cu maiul, pentru a apropia firele. Clătitul era urmat de un scărmanat lejer, menit să dea un aspect catifelat veșmântului. Atunci când era vorba despre lăneturi albe, petele erau îndepărtate prin afumarea cu sulf, ai cărui vapori sunt un decolorant puternic. Togile erau, în schimb, impregnate câteodată cu o cretă foarte fină, care constituia un apret destul de durabil. Ele erau apoi duse la presă, pentru formarea pliurilor.

Un atelier cu lut, care scoate grăsimea din țesături, era dotat cu instalații ușor de recunoscut în săpăturile arheologice sau în picturi: cuve mari în care muncitorii puneau țesăturile la înmuiat și le călcau cu picioarele, un șopron pentru stoarcere, diferite încăperi circulare, făcute din răchită împletită, pentru fumigații, și toată varietatea de perii și scărmanătoare. Presele amintesc, cu șurubul lor de strâns, de vechile „prese de copiat” din vremurile noastre.

Culoarea stofelor era realizată de muncitorii din atelier sau de boiangii specializați. De regulă, se vopsea în culoarea dorită lâna propriu-zisă, adunată în caiere sau toarsă și făcută scul. Se obținea, în felul acesta, aceeași nuanță peste tot și o impregnare omogenă. Culoarea era fabricată de către boiangiu sau era primită, gata preparată, din import, atunci când era vorba despre produse exotice. Culoarea cea mai apreciată era purpura, dar prin acest nume nu trebuie să înțelegem o nuanță bine definită, ci toată gama de nuanțe de la violet la roșu. Culoarea Purpurie clasică se prepara dintr-o substanță secretată de anumite moluște, din specia *murex*. Acest lichid este albi-

F

cios sau ușor gălbui la animalul viu. Când animalul moare, el devine purpuriu, după o serie de schimbări de culoare care merg de la un galben iămâie la albastru indigo. Această caracteristică permite obținerea unei mari varietăți de nuanțe, oprind transformarea la momentul dorit și făcând, după aceea, amestecuri de culoare.

Țesăturile purpurii erau deosebit de scumpe și de căutate, așa încât ele nu puteau fi cumpărate decât de către romanii bogați. Cu excepția Imperiului târziu, fabricarea lor era monopol de stat. În felul acesta, fabricanții erau constrânși să găsească înlocuitori la un preț mai mic. Cea mai mare parte a acestor înlocuitori era de origine vegetală: șofran pentru nuanțele de galben, suc de vișine pentru nuanțele de roșu, diferite gogoși de ristic, care provin de pe frunzele de stejar, indigo importat din India și, de asemenea, materii prime indigene, precum lichenii de pământ (din care se scotea o vopsea roșie-vânăță - n.tr.) și limba-boului³³. Se utilizau, de asemenea, substanțe minerale: rugină de fier, cinabru, negru de fum, etc. Mordantul³⁴ putea fi atât oțetul, cât și vitriolul.

Fabricarea stofelor, adică torsul lânii sau al inului, și țesutul erau, în general, realizate în casă. Totuși, au trecut vremurile în care aceasta era îndatorirea principală, dacă nu singura, a stăpânei casei. Ea a trecut-o de multă vreme în sarcina servitoarelor. Torsul se făcea manual, cu furca și fusul. Vârtelnița nu era cunoscută. Țesutul presupunea, însă, un război de țesut a cărui formă s-a schimbat cu timpul și care s-a perfecționat în jurul secolului I d. Hr.

³³ *Anchusa officinalis*, plantă erbacee, acoperită cu peri aspri și țepoși cu flori albastre, roz sau albe (n.tr.).

³⁴ Substanță chimică folosită pentru fixarea coloranților pe fibrele textile (n.tr.).

Războiul de țesut cel mai obișnuit era cel a cărui schemă v-o prezentăm în figura 8. El era constituit dintr-un cadru de lemn cu două bârne (AA' și BB'), aflate când în poziție verticală, când ușor oblică, deschizând un gol care permitea trecerea dintr-o parte în alta la intervale regulate. O stinghie transversală era fixată de partea superioară (aa) și imobilizată cu niște cuie de lemn. O alta, asemănătoare, era fixată de partea inferioară (bb'). O traversă mobilă (ce') era susținută de proptele (d, d') vârate în orificiul ridicătorilor. Firele urzelii erau atașate de traversa superioară și trecute alternativ deasupra și dedesubtul traversei bb' . De fiecare fir era legată o greutate, care avea rolul de a-l tensiona (p, p'). Iar fiecare fir prins sub traversa inferioară era legat, printr-un nod, de traversa mobilă ce' (firul f), în același fel, două fire alăturate formau un unghi, prin interiorul căruia se trecea, cu ajutorul unei suveici, firul de bătătură. O dată terminată această operație, traversa ce' era ridicată din suport și adusă din nou în contact cu ridicătorii (poziția 2). Aceasta avea ca efect, sub acțiunea greutăților, care tensionau firul (și unul din două fire, din întreaga urzeală), repunerea firului f înapoia firelor e care treceau deasupra traversei inferioare (bb'). Prin noul unghi, format în acest fel, se trecea un nou fir de bătătură, care era determinat, cu ajutorul unei baghete suple, să se așeze lângă precedentul fir de bătătură. Apoi traversa ce' era din nou plasată pe suport (poziția 1), și așa mai departe. Drept urmare, lucrul se desfășura de sus în jos. Traversa aa' juca rolul de sul, atunci când se ajungea la o lungime suficientă de stofă, se rula pe ea țesătura obținută, pentru a se putea continua lucrul în tihnă.

Acest război de țesut a fost utilizat pe întreg parcursul Antichității și în toate provinciile, judecând după descoperirile arheologice de greutate pentru întins firul, atât de

recvente în toate siturile romane. Dar, la începutul erei loastre, s-a recurs la fixarea tuturor firelor pe traversa inferioară. Tensionarea se obținea o dată pentru toate. Aceasta a determinat modificări ale traversei mediane, care a trebuit să fie crestată, pentru a lăsa loc de trecere pentru fire, și a primit un profil special, ca la războaiele Tianuale de țesut din timpurile moderne. S-a schimbat însăși tehnica țesutului. Lucrul se desfășura de jos în sus, iar firele de bățură erau „tasate” cu ajutorul unui pieptene (*pecten*), ai cărui dinți se așezau între firele urzelii.

Acest război de țesut făcea posibilă realizarea desenelor, variind culorile și țesătura urzelii. Muzeele de astăzi dăstresc tapiserii antice, care pun în evidență detaliile tehnicii. Pentru astfel de stofe prețioase, existau ateliere specializate, mai ales în Orient, unde se folosea nu numai lana, ci și mătasea, inul sau chiar bumbacul.

De multă vreme, încălțăminte era fabricată de către meșteșugari care lucrau în prăvălie, unde reparau sau își lăsa rezultatul muncii, la fel ca cizmarii din satele noastre. Tipurile de încălțăminte variau în funcție de angul social, la fel ca în cazul celorlalte obiecte de îmbrăcăminte. Multă vreme, eticheta cerea ca senatorii să nu poarte decât *calceus*, având în vedere că, în public, nu dădeau să îmbrace decât toga. *Calceus* era o încălțăminte neagră, joasă, ținută cu benzi de piele încrucișate și fixate în grosimea însăși a tălpii. Pielea folosită pentru *calceus* era foarte suplă. Numai că acest tip de încălțăminte a fost epedit abandonat în favoarea diferitelor tipuri de sandale importate din lumea greacă. Cu toate acestea, sandalele purtate în public erau văzute ca semn al unor moravuri indecete. În ceea ce-i privește, locuitorii satelor au rămas fideli acelor *pero*, încălțăminte joasă cu ținte, care imită de niște papuci grei de piele.

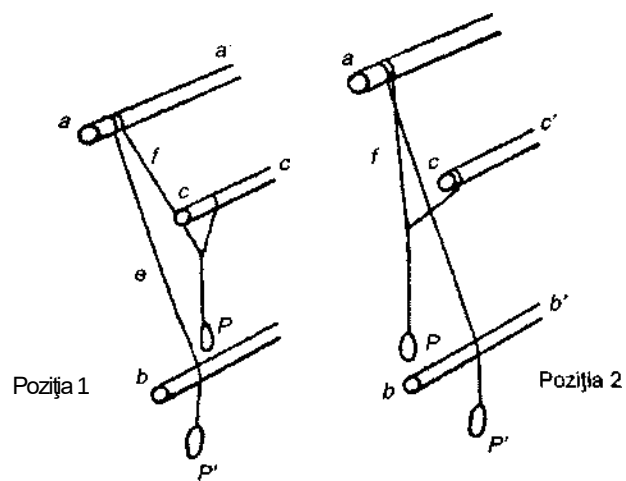
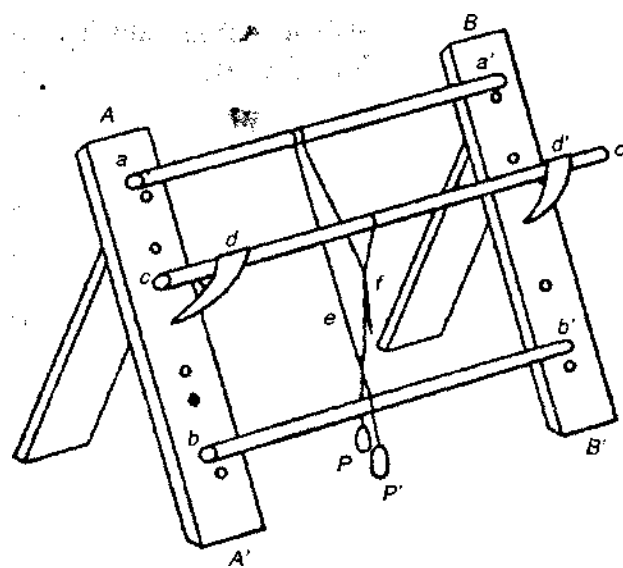

Fig. 8 Schema unei mașini de țesut

Orașele romane au cunoscut, pe lângă acestea, multe mesenii și alți meșteșugari: dulgheri, tâmplari și >eniști³⁵ pentru fabricarea mobilei obișnuite, împletitori de coșuri, olari pentru ustensilele casnice și, mai ales, âldărari. Erau folosite multe ustensile din cupru: căldări, •ătaru! sobei, felurite cazane, trepiede, toate tipurile de 3ăi, polonice, câni de diferite forme. Toate aceste obiecte 3 vindeau în prăvălii, unde clienții puteau să aieagă direct 3 pe rafturi și să se tocmească după tradiția milenară din irile mediteraneene.

Una dintre corporațiile cele mai ocupate era poate cea lucrătorilor în ipsos, *dealbatores*, care avea ca sarcină să îalizeze stucatura interioarelor și să albească periodic durile exterioare. Ei aveau destule de făcut în acest sens, entru că unul din obiceiul cel mai bine atestat la Pompei, ra acela al *graffiti-ufuor*. Oricine putea să scrie pe pereți, upă bunul plac al imaginației sale, dar și pentru a da con-etățenilor săi informații pe care el le credea necesare, eriodic, proprietarii trebuiau să aplice un strat de var, entru a îndepărta toate inscripțiile care îi încurcau.

Studiul *graffiti-urilor* de la Pompei este una din surse-; cele mai prețioase pentru cunoașterea psihologiei po-ulare și a vieții cotidiene în oraș. Studiul lor, depășit itotdeauna de noile descoperiri, a dat naștere unui volum >arte mare și include informații de orice natură. Cea din-îi constatare este faptul că toată lumea pare a ști să ițească și să scrie. Instrucția elementară nu lipsea nici elor mai umili dintre sclavi. La baza zidurilor se întâlnesc

³⁵ Tâmplar care execută lucrări de tâmplărie fină, specializat în lacarea mobilei (n.tr).

literele alfabetului scrise de mâini de copii, foarte încântați să își demonstreze știința. Elevii mai avansați în studiu, au inscripționat numele eroilor homerici care relevă lectura zilei; Vergiliu era prezent în toate mințile la Pompei, ca și în alte orașe romane; zidurile ne-au adus multe dovezi despre aceasta.

Cele mai celebre *graffiti* din Pompei sunt cele care se referă la viața municipală. Afișele electorale, în care sunt lăudate, într-o formulă lapidară, calitățile unuia sau altuia dintre candidați, sunt fără număr, lată, spre exemplu, elogiul lui Aulus Vettius Firmus: „*Vă cerem să-l alegeți ca edil. El este demn de această funcție!*”. Cel mai adesea, cei care se pun chezași sunt vecinii sau o corporație determinată. Este probabil ca intensitatea vieții politice să fi fost, în aceeași epocă, mult mai redusă la Roma decât la Pompei. Alegerile pentru „Senat” ale acestui mic oraș ră-măseseră în întregime libere. Locuitorii Pompeiului își alegeau atât *decurionii* (acesta era numele consilierilor municipali), așa cum credeau de cuviință, cât și *duumvirii* (cei doi magistrați reprezentând executivul). La Roma, recomandările oficiale făceau ca alegerile să nu mai constituie decât un simulacru și nimeni nu le mai lua în serios. Dacă am avea mai multe *graffiti* romane aparținând acestei perioade, fără îndoială am avea informații, ce! mai adesea, asupra faptelor strălucite ale gladiatorilor la modă sau ale cailor de curse.

Niciodată moda jocurilor de noroc nu a fost atât de mare ca în această perioadă. Gladiatorii apăreau frecvent în arenă. Fără îndoială că, pentru arenele provinciale, era necesară o autorizație specială, și mai știm că aceasta nu era întotdeauna acordată. Numai că plebea romană nu era privată de acest gen de distracții, împărații dobân-deau, în felul acesta, o popularitate facilă - de altfel puțin

durabilă și foarte fragilă - dar plebea nu ar fi suportat ca principele să facă mai puțin decât predecesorii săi. Zilele de sărbătoare s-au înmulțit, fiecare nouă domnie adău gând propriile aniversări și date ale triumfului. Spectacolele au devenit mai fastuoase chiar decât cele de la sfârșitul Republicii: defilări nesfârșite de animale exotice, înfruntări între fiare în combinații cu totul neașteptate (de exemplu, un șarpe mare și un leu), parade ale războinicilor barbari, în vremea împăratului Claudius, au avut un foarte mare succes pentru bizareria lor acei *essedarii*, luptători originari din Britannia, care utilizau carele cu două roți și erau înarmați cu coase. S-au văzut chiar femei participând ca luptătoare la spectacole de acest gen. Împărații din dinastia Flavia au ridicat un amfiteatru de proporții gigantice, Colosseum, pentru a câștiga gloata imensă de spectatori. Nu departe de Colosseum se găsea Marele Circ, a cărui origine trebuie căutată în primele veacuri ale Romei. Aici, dar și la Circul Flaminian, așezat pe Câmpul lui Marte, aveau loc cursele de care. Nero a folosit, de asemenea, grădinile sale din Vatican, unde avea propriul său hipodrom, în aceste curse, care au devenit atât de frecvente, încât la Roma s-au construit grajduri permanente și s-au constituit facțiuni, carele aveau înhămați mai mulți cai și se întreceau între ele în viteză, în perioada Principatului, se deosebeau patru facțiuni: albaștrii, roșii, albi și verzi. Fiecare avea partizanii săi. Uneori împăratul îi favoriza pe unii în detrimentul altora, ceea ce dădea naștere protestelor și chiar tulburărilor. Aceste obiceiuri și pasiuni se vor strămuta în Bizanț, iar facțiunile vor dobândi o semnificație politică evidentă. Aceasta nu se întâmplă încă la Roma, cu atât mai puțin în epoca Antoninilor, dar pronosticurile și pariurile ocupau un loc important în conversațiile oricui.

.....

Am văzut cum s-a transformat costumul masculin din perioada precedentă. Toga, din ce în ce mai amplă, continua să apară, dar este folosită din ce în ce mai puțin. Ne rămâne să retrăsăm aici evoluția urmată de costumul feminin. Aparent, acest costum nu s-a schimbat semnificativ. Regăsim de fiecare dată *stola*, adică vechea tunică, puțin modificată. Astfel, mânecile nu se mai confecționează dintr-o singură piesă, ci se încheie pe lungime cu niște nasturi. Se pare că, în cazul acestor tipuri de *stolae*, fața și spatele au fost confecționate separat și cusute doar până la subțioară, pornind de jos. Nasturii de pe umăr și de deasupra mânecii completau îmbinarea. Acești nasturi erau adesea făcuți din pietre prețioase sau din argint. *Palia* va continua să fie purtată la fel ca în trecut și ea va persista până la sfârșitul lumii romane. Tunica de tip tradițional era rezervată fetițelor și toaletei fetelor logodite, situație în care ea avea un caracter ritual. Țesăturile au continuat să fie prea puțin variate. Lâneturile continuau să rămână principalele materiale folosite, dar au început să fie produse și țesături mixte, din lână și bumbac, din bumbac și in și, uneori, chiar din bumbac și mătase. Mătasea era foarte căutată, dar ea valora echivalentul ei în aur așa încât, de exemplu, Marcus Aurelius i-a interzis soției sale s-o folosească. Toate aceste stofe erau colorate și, adesea, brodate, iar austeritatea aparentă a costumului este mai mult decât compensată de varietatea ornamentelor.

Tot astfel, bijuteriile constituiau de multă vreme o parte esențială a toaletei feminine. Am amintit în mai multe rânduri fibulele de toate dimensiunile care serveau la pliarea anumitor veșminte. Cele mai lungi puteau să atingă 8 sau 9 cm. Unele dintre ele erau din aur și din argint, cea mai

nare parte, însă, din bronz. Imaginația orfevrilor le schim-
>a forma după plac. De regulă, ea era, totuși, modelată în
ișa fel încât să lase un spațiu suficient de larg între corp
;i acul mobil, pentru a putea aduna cât mai mult posibil din
ărgimea stofei și pentru a ține chiar și cele mai grele dra-
>aje. Unele dintre aceste fibule, ornamentate cu pietre
)rețioase sau cu monede, pot fi considerate adevărate
)roșe. Altele erau formate dintr-un inel spart în care pivota
jn ac mobil, însă nu toate bijuteriile doamnelor romane
weau scuza utilității lor, cum o aveau fibulele. Colierele,
)rățărilor, cerceii, inelele - toate erau folosite în mod
)bișnuit. Perlele nu au fost introduse decât prin interme-
Jiul Egiptului. Ele au devenit repede obiecte râvnite, iar
toamnele și le disputau în piață. Nu departe de Forum, se
afla un „portic al gemelor”, unde negustorii își expuneau
comorile. Orfevrăria locală - multe dintre bijuteriile
•omane vechi erau opera artizanilor etrusci, așezați în
Draș - a cedat treptat locul artizanilor din Orient. Pietrele
Drețioase erau din ce în ce mai căutate, în dauna lucrătu-
•ilor din metal. Specific romană, arta cameelor ni se pre-
zintă astfel: modelele sunt, evident, orientale, iar gravorii,
așezați la Roma, au dobândit o mare abilitate. Cunoaștem
multe dintre capodoperele lor care constituie totodată și
documente istorice de primă mână. Aceste camee erau
montate pe inele. Cele mai mari erau montate în centrul
breșelor. Bărbații înșiși nu se sfiau să le folosească.

Evoluția coafurilor feminine marchează o etapă spe-
cifică în istoria obiceiurilor romane, în timpul Imperiului.
Dacă până în vremea lui Augustus, și poate mai târziu,
matroanele au păstrat folosirea cositelor împletite strâns,

cu panglică și adunate la spate, ele nu au întârziat să născocoască foarte repede coafuri extrem de sofisticate. Urmând exemplul dat deja de către bărbați, în primul secol î. Hr., au început prin a-și mări numărul de cârlionți, în perioada Flaviilor, se putea vedea un aranjament care constituia o autentică diademă ridicată foarte sus în creștet și formată dintr-o lucrătură foarte complicată, cu buclisoare așezate una peste alta. Această coafură alungea fața, pe care o încadra și acoperea o parte a frunții. Aranjamentul trebuia să fie alungit și era dificil de realizat. Se încălzea fierul de frizat, se pregătea fiecare buclă, pe care o rulau în jurul unui bigudiu din stofă. Edificiul era menținut cu ajutorul unor ace lungi, ascunse în grămada de păr. Doamna stătea așezată, o servitoare ținea în fața ei oglinda grea de bronz sau de argint șlefuit. O alta ținea acele destinate împodobirii (*ornatrix*). Și atunci când doamna nu era mulțumită sau când vreo stângăcie făcea să dureze prea mult timp supliciul, ea nu ezita să înșface un ac de păr și să o înțepe cu cruzime pe vinovată.

Numai că moda evolua. Această coafură era prea complicată pentru a rămâne în vogă pentru mai mult timp. Ceea ce se încercase să se obțină cu ajutorul buclelor, se va încerca acum cu ajutorul cositelor împletite. Cu ajutorul cozilor împletite se clădește o savantă întocmire: diademe cu unul, două sau trei etaje. Alte codițe împletite împodobesc partea din spate a capului, făcând-o să pară mai largă. Se merge spre o mai mare simplitate. Atât de mult, încât la mijlocul secolului al II-lea d. Hr. femeile renunță la coafurile înalte și se mulțumesc cu valuri succesive, sculptate în părul legat strâns la ceafă, într-un amplu coc împletit. Se întâmpla ca acesta să fie prins cu o plasă pentru păr. Alteori cocul era adus în față, până în creștetul capului, după modelul crestei unui coif. Aceste coafuri

râu completate de accesoriile amintite: diademe de stofă au de metale prețioase, ornate cu perle și gemeni, piepteni e fildes, ace de păr din bronz. Perucile erau cunoscute și ȳlosite; mult păr era importat din India. Existau, de asemenea, și vopsele pentru păr.

Toaleta doamnelor nu era desăvârșită, dacă ele însele au una dintre slujitoare, nu o încheiau cu ajutorul farurilor și al parfumurilor. Folosirea acestora s-a răspândit :>arte devreme. Ele nu au venit la Roma, cum am putea crede, direct din Orient. Această artă s-a propagat în .atium chiar din Italia - și mai exact din Campania, încă le la sfârșitul Republicii, Capua era considerată drept :apitală a parfumurilor. Cartierul *Seplasia*, una dintre irterele principale ale cetății, era rezervat aproape în ntregime comerțului cu acest tip de marfă. Și în curând, rânzătorii de parfumi nu vor mai invidia pe nimeni și vor jvea, la fel ca și bijutierii și orfevrii, propriile porticuri unde și vor fi instalat tarabele. Anticii nu au cunoscut alcoolul concentrat care este folosit astăzi ca principal solvent al jarfumurilor. Drept parfumi, au recurs la uleiuri: ulei de năslie și uleiuri de migdale dulci. Primul era adus din talia, cel de-al doilea era importat din Syria. Unele farduri nai groase erau pregătite cu ajutorul unei lanoline grosiere, *œsypum*, extrasă din usuc³⁶, furnizat de lăna Droaspăt tunsă. Parfumurile proveneau și din Orient și, la fel ca în cazul mătăsii, era obiectul unui comerț deosebit de activ cu Arabia, India și China. Numele acestor parfumi păstrează încă o faimă plină de mister. Scorțișoară

³⁶ Substanță unsuroasă de culoare alb-gălbuie, secretată de glandele sebacee și sudoripare ale ovinelor, care protejează firele de lână, menținându-le rezistența și elasticitatea; aici, apa unsuroasă rezultată din prima spălare a lăunii (lat. *succus* + *usuc*, indicativul prezent al lui *a usca*), (n.tr.)

din Egipt, ienibaharul din India sau din Fenicia nardul³⁷, smirna formau baza celor mai prețioase unguente. Nici esențele florale, indigene nu erau ignorate de către producătorii antici de parfumuri. Corintul era renumit pentru irișii săi, iar romanii au inițiat cultivarea unor câmpuri cu trandafiri în Macedonia și Lucania, în jurul Paestum-ului, și, din nou, a irișilor în văile interioare ale Dalmației. Cyrenaica avea silphium și, de asemenea, un ulei de trandafiri faimos, în altă parte, era esența de crin. În Cylicia era cultivat șofranul.

Fabricanții de farduri au recurs la toate felurile de coloranți naturali. Purpura extrasă din murex dădea un roșu apreciat, denumit *purpurissum*. Alte amestecuri aveau la bază minium sau rădăcină de *anchousa* (o boraginacee cu rădăcină roșie), sau un produs numit *fucus* și extras dintr-o algă marină. Pentru a adăuga strălucire privirii, doamnele romane cunoșteau proprietățile antimoniului pulverizat, de care astăzi încă se mai servesc femeile din țările musulmane. Negrul de fum (*fuligo*), obținut pe baza diferitor substanțe grase și aromatice, adăuga o linie sobră sub ochi și îi făcea să pară mai mari. Nuanța deschisă era obținută prin adăugarea ceruzei³⁸. Pentru tâmpile erau folosite creme albastrii, în sfârșit, cu *henna* de Sidon se vopsea părul.

Doamnele aveau, prin urmare, o întreagă paletă de farduri, pe care o foloseau din belșug. Unguentele lichide erau păstrate în mici fiole numite alabastre, când erau de formă alungită, și aribale, când erau de formă sferică. Dar,

³⁷ Plantă cu rădăcină scurtă și groasă, fibroasă și foarte aromată, cu frunze moi și flori roșii-purpurii (*Nardostachys iatamansi*), originară din Munții Himalaya; esență parfumată extrasă din rădăcina de nard (n.tr.).

³⁸ Carbonat natural de plumb, de culoare albă sau cenușie, cu luciu adamantin, folosit mai ales la prepararea vopselelor; alb de plumb (n.tr.).

fie că erau albastre sau aribale, ele aveau în comun faptul că aveau un gât îngust, închis de un disc larg, pe care parfumurile sau fardurile veneau să se etaleze picătură cu picătură. Fardurile, mai dense, erau păstrate în cutii rotunde, din care erau prelevate cu o pensulă. Fiecare doamnă deținea, în felul acesta, propria sa „alabastrotecă”, iar toate instrumentele care erau necesare pentru realizarea machiajului, erau închise, cu multă grijă într-o lădiță. Am amintit deja că, după baie, bărbații aveau și ei obiceiul de a recurge la un unguent parfumat. Cei rafinați foloseau mai multe parfumuri, diferite, simultan. Dar acest obicei era departe de a fi generalizat, în ceea ce privește fardurile, acestea erau, în mod cert, un privilegiu feminin. Un bărbat fardat ar fi făcut, în felul acesta, dovada unor moravuri îndoielnice și ar fi stârnit batjocura tuturor.

Secolul Antoninilor și cel al Severilor a fost epoca în care s-au dezvoltat marile *villae*, unele foarte departe de Roma. Am văzut cum această modă își are începutul în adoptarea unui nou ideal, care adăuga vieții acel răgaz pentru studiu. Curând, o dată cu extinderea luxului și căutarea unui trai mereu mai agreabil, s-a născut o artă a *caselor de vacanță*, cu atât mai dragă romanilor, cu cât ea fi apropiată mai mult de acea viață la țară, a cărei nostalgie o păstrau încă. Grădinile ivite în jurul caselor din oraș nu puteau să satisfacă în întregime această dorință: încercarea lui Nero, care venea după construcția marilor parcuri romane, a rămas fără urmări. Terenul era prea important, iar poezii și moraliștii de la Curte s-au indignat, în perioada Flaviilor, că Nero s-a putut gândi să sustragă

atâtea hectare de teren, pe care se putea construi, pentru plăcerea unui singur om. Chiar Caesar a destinat publicului, prin testament, manie grădini pe care le deținea, deși erau situate într-un cartier îndepărtat de centru, pe malul drept al Tibrului. Încetul cu încetul, în vremea Messalinei³⁹ și a Agripinei⁴⁰, alte mari domenii particulare au fost confiscate de către împărați, care le-au folosit, mai întâi, ca parcuri particulare, dar pe care au fost apoi constrânși, cu timpul, să le cedeze, pe măsura creșterii nevoilor edilitare, în felul acesta, s-a ajuns să se umple treptat, de construcții, Esquilinul. Din acest parc, imens în secolul I d. Hr., nu au rezistat decât grădinile situate în apropierea Porții Mari, situate în afara zonei urbane.

În vremea domniei lui Domițian însă, Palatinul a fost ocupat aproape în întregime, acest loc devenind reședința împăraților.

Săpăturile arheologice moderne ne-au redat acest palat imperial, ale cărui peristiluri monumentale se înalță pe pantele colinei, înspre Colloseum. El ne oferă o imagine destul de clară asupra a ceea ce romanii acestei vremi, considerau a fi *villa* ideală. Arhitecții lui Domițian au păstrat cu hotărâre forma veche a peristilului, care, după perioada de glorie de la sfârșitul Republicii, despre care am amintit, a fost încetul cu încetul eliminat din construcțiile urbane. Apartamentele erau așezate în jurul unor vaste *paf/b*⁴¹, închise în toate părțile și având plan-tate, în interior, adevărate crânguri. Peste tot erau fântâni

³⁹ Messalina, a treia soție a împăratului Claudius, celebră prin intrigile, cruzimea și desfrâul ei. (n.red.)

⁴⁰ Agripina, a patra soție a împăratului Claudius; domică de putere sperând că va conduce prin intermediul soțului și apoi al fiului său, Nero, care a ordonat asasinarea ei. (n.red.)

⁴¹ Curte interioară pavată, (n.tr.)

nonumentale, mozaicuri prețioase, statui. Viața particulară a împăratului era protejată de orice indiscreție, așa cum rebuie să fie, încă în zilele noastre, aceea a unui mare lenior al Islamului, Dar, poate, cea mai ciudată din întreg insamblul imperial de pe Palatin, era grădina în formă de lipodrom, situată în spatele apartamentelor particulare: jianul ei general este cel al unui circ și multă vreme s-a rezut că împărații dădeau aici spectacole particulare, în ealitate, această grădină nu era decât o *gestatio*, adicu jn loc acoperit pentru plimbare, împrejmuit cu o colonadă >i a cărei alee lua forma unei arene, dar care nu era menit tecât să furnizeze un cadru de verdeață, destinat unor Dlimbări liniștite, făcute pe jos sau cu litiera. Se regăsește 3ici tradiția antică a gy/nnas/um-ului grec, adaptată gustu- ui pentru o existență cu îndelungate flecăreli și hoinăreli 'ntr-o grădină. Palatul lui Domițian nu este un ansamblu zolat. Săpăturile arheologice efectuate la Herculaneum ne-au ajutat să cunoaștem, de mai mult timp, marea vilă cu papyri, denumită în acest chip deoarece aici s-a descoperit o întreagă bibliotecă pe jumătate calcinată, care are și ea un șir lung de peristiluri și aceleași locuri acoperite pentru plimbare, la capătul cărora un pavilion în formă de turn oferă liniștea unui veritabil „budoar”.

Cu toate acestea, palatul imperial al lui Domițian, în ciuda splendorii sale, și *villa* de la Herculaneum nu constituie singurele tipuri de case de țară la modă, începând de la sfârșitul secolului I d.Hr. Datorită descrierilor din scrisorile lui Plinius cel Tânăr și unei alte *villae* imperiale, construite de Hadrian în Câmpia Tivoli, putem înțelege spiritul care începe să impregneze arhitectura domestică a acestor vremuri.

Aceste *villae* se ridicau departe de orice aglomerare urbană și dispuneau, practic, de un spațiu nelimitat. Cea dintâi preocupare era aceea de a le integra într-un peisaj.

Plinius cel Tânăr explică modul în care parcul său din Toscana era așezat la jumătatea pantei unui vast amfiteatru natural, a cărui linie nu era întreruptă; marginile grădinii înseși erau disimulate de garduri de măracini, fără ca vreun zid să ascundă perspectiva. Cealaltă mare *villa* a sa, cea de la Laurentis, era construită pe malul mării, nu departe de vărsarea Tibrului, și aici, de asemenea, grădina realiza, printr-o fericită dispunere de terase, o trecere insesizabilă între pădure și mare. Aceste două *villae* faimoase nu ne sunt cunoscute decât prin intermediul literaturii, în schimb, este posibil să admirăm organizarea generală a celei a lui Hadrian, aflată la picioarele Tivoli-ului. Aici, ca și în celelalte cazuri, peisajul domină totul, înspre nord și est se văd colinele Tibur și ultimele pante ale Muntelui Sabinelor, a căror asprime contrastează cu livezile și cu viile luxuriante care împrejmuesc micul oraș Tivoli, udat de apele râului Anio. Înspre sud și vest se deschide câmpia largă a Latium-ului. Pe această fâșie îngustă ne aflăm în punctul de trecere dintre două peisaje: nu mai este nici țărmul maritim bătut de vânturile vestice, dar nu este încă nici măracinișul montan. Acolo este locul în care crește măslinul, ale cărui frunze gri strălucesc peste tot în preajma ruinelor. *Villa* însăși este așezată pe terase, între două mici văi paralele, așezate în așa fel încât să deschidă privirilor toate amănuntele peisagistice. Aici nu mai regăsim, ca element central, peristilul. Dimpotrivă, nici urmă de închidere în sine; *villa* se deschide spre exterior și se divizează la extrem, într-o infinitate de elemente relativ reduse, mult mai ușor de integrat în peisaj decât un ansamblu monumental. Ar fi semnificativ să comparăm, de exemplu, hipodromul lui Domițian cu acel *pécile* al lui Hadrian, succesorul său îndepărtat. *Pécile* era un portic construit în amintirea edificiului atenian care purta

cest nume. La fel ca în cazul hipodromului palatin, nu este decât o *gestatio*, în formă de elipsă foarte alungită, iar la care, în loc să fie înconjurată de o colonadă care să o închidă în ea însăși, porticul său și-a găsit sprijin într-un zid axial și se deschide spre exterior, grădina închisă este înlocuită cu grădina deschisă (vezi fig. 9). Întregul peisaj servește drept decor pentru existența cotidiană, nu mai este un spațiu mărginit artificial.

În acest tip de *villae*, anticul *atrium* a dispărut aproape în desăvârșire, îl regăsim micșorat (la Stabia, de exemplu), sub forma unei mici curți interioare, care servea drept centru pentru apartamentele intime, împărțit în două: unul central era ocupat de o fântână în care apa curgea și roșea într-un mic bazin și care, în orele fierbinți ale zilei, invita la iomn. Cea mai mare parte a camerelor se deschide direct sub porticurile care fac trecerea de la casă la grădină. S-a calculat umbra și expunerea la soare a camerelor pentru fiecare perioadă a anului: cutare pavilion nu primea razele soarelui decât în ziua solstițiului de vară; unul altul era încălzit și luminos, chiar și în zilele cele mai scurte ale iernii, în timp ce casei se muta, în felul acesta, din lună în lună și se instala în apartamentul în care se trăia cel mai bine, în funcție de anotimp. Toate aceste *villae* construite pe țărmul mării aveau, de regulă, portul lor privat și, de asemenea, mici bazine cu apă sărată, unde se putea face baie și unde adesea se păstrau peștii pentru masa stăpânului.

Să nu ne imaginăm, totuși, că aceste case de la țară erau consacrate în întregime luxului și odihnei. Plinius însuși ne povestește cum, seara, vacile se rătăceau câteodată în grădina sa. *Villa* stăpânului nu făcea decât să dubleze o exploatare agricolă, în spatele acelei *gestatio* sau al hipodromului, se întindea livada sau grădina cu zarzavaturi. Măslinii, vița de vie care alcătuiau atât de

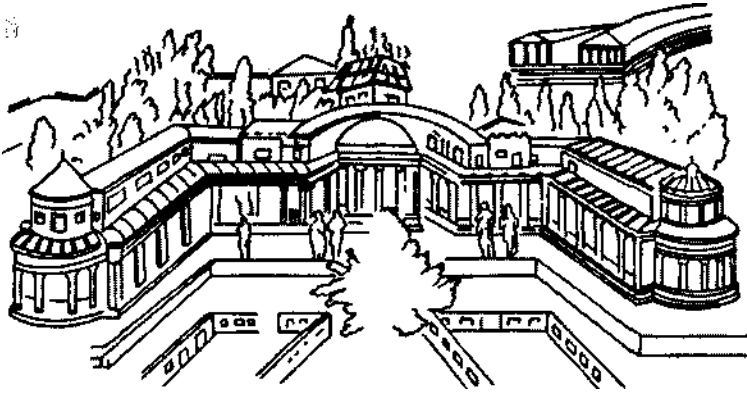

Fig. 9 Vila „cu porticuri”, după o pictură pompeiană
(casa lui Lucretius Pronto)

armonios peisajul, contribuiau la obținerea veniturilor și a bucatelor destinate mesei. Căci, dacă nu erau înconjurați de o oarecare abundență de produse campestre, romanii nu se simțeau pe deplin mulțumiți. Noua aristocrație, chemată de către împărați în Senat și care ocupa unele funcții publice, provenea din micile orașe provinciale, așa cum altădată vechea aristocrație provenea din Latium. Aceasta deținea ferme în Spania, Galia, Illyricum sau Africa. Pentru ei, pământul era mediul natural al omului, singurul unde poate să se simtă pe deplin fericit. Orașul nu reprezenta decât locul de desfășurare al activităților oficiale, din care evadau îndată ce era posibil. Și, în vreme ce plebea dezrădăcinată nu concepea că poate să existe un alt loc al trândăviei sale în afara Romei, aristocrația sau, mai degrabă, segmentul conducător, visa grădini și ferme.

Cu toate acestea, în mod cu totul contrastant, romanii au adus în casele lor de la țară, tot luxul și toate preocupările pe care le aveau în oraș. Le plăceau peluzele,

ufișurile de dafin, pinii înfrunziți, chiparoșii și platanii, ileile de copaci cu trandafiri, dar se bucurau, de asemenea, și de compoziții artificiale care pentru noi sunt șocante. Un grădinar al lui Plinius, de exemplu, a desenat jin imaginație, cu ajutorul unor merișori tunși, animale și itere, la marginea unei promenade, în altă parte a fost sculptată, în tisă, o flotă întreagă sau a fost redat spectacolul unei vânători: cerbul, haita de câini, vânătorii călare - nimic nu lipsea. Existau specialiști care au supus torturii formele naturale ale arborilor, pentru a le transforma în aceste capodopere! Peristilurile de la Pompei ne-au dezvăluit rămășițe ale unor puneri în scenă în care statuile și plantele erau folosite în același spirit. Natura nu era suficientă; trebuia animată prin opera de artă. În fața acestor grădini ne amintim aberațiile parvenitului Trimalchion, pentru care totul era mimică și teatru. O bucată de carne nu putea fi apreciată pentru savoarea pe care o avea; un copac nu putea fi admirat pentru frumusețea sa ori pentru răcoarea umbrei sale. Nimic nu putea să rămână ceea ce era. Vrând-nevrând, trebuia ca bucata de mistreț sau platanul să fie integrate într-o „comedie” care le transforma. Romanii nu s-au eliberat niciodată de confuzia pe care o făceau, în mod constant, între artă și artificial.

Grădinile și parcurile orașelor erau înțesate de divinități: statui ale faunilor, ale satirilor și ale nimfelor, cortegii bahice, fiice ale nimfei Niobe, Nereide⁴² se aflau la

⁴² Nereide - cele 50 de fiice ale zeului Nereus și ale zeiței Doris, reprezentate ca fecioare de mare frumusețe care locuiesc pe fundul oceanelor și simbolizează, cu grația tinereții lor, marea calmă și surâzătoare, (n.red.)

marginea bazinelor și a canalelor artificiale. Peste tot, sanctuarele rustice cu ex-voto-urile lor tradiționale, lăsau imaginea unei existențe campestre, asemănătoare celei reprezentate în compozițiile decorative cu care se întreceau pictorii și sculptorii. Foarte adesea, proprietarii unor asemenea grădini nu mai credeau deloc în aceste divinități de ale căror statui se înconjurau. Altădată, am mai spus-o, zeii erau prezenți în viața cotidiană. Ei vegheau asupra familiei în *tablinum*. Lor li se aducea sacrificiul sării, o libație de vin, flori la unele sărbători, precum și o prăjitură rituală. De asemenea, de fiecare dată când romanul mergea la jocuri, regăsea aceste divinități principale ale orașului, în statuile care erau așezate într-o lojă sacră, numită *pulvinar*, și care asistau la cursele de cai, la luptele atleților sau la evoluțiile actorilor. Fiecare dintre marile ceremonii publice avea drept scop reînnoirea legăturilor poporului roman cu zeii, iar Senatul decreta perioade de rugăciuni și jertfe oficiale datorate zeilor (*suplicii*), fie că era vorba despre obținerea vreunei victorii, fie despre calamități care se abătuseră asupra poporului roman. Atunci se deschideau sanctuarele. Fiecare putea să intre după bunul său plac, să se roage zeilor, să le ofere ghirlande de flori sau libații. Cu toate acestea, religia romană rămâne un act specific vieții colective. Cetățenii romani participau la cult în calitate de membri ai corpului social. Personalitatea sa intimă, sufletul însuși al romanului nu erau deloc angajate. Riturile aveau un obiect precizat, o finalitate esențialmente practică. Ele nu mulțumeau nici rațiunea, nici inima.

Dar, mai ales după instituirea Imperiului, ceremoniile oficiale au dobândit un caracter nou: *supliciile*, de exemplu, au fost multiplicat excesiv. Orice eveniment care avea loc în interiorul familiei imperiale devenea pretextul

lor acțiuni extravagante, de mulțumire adusă divinității, •aște zilele unui an nu ar fi fost suficiente pentru respectarea, cu exactitate a lingușitoarelor propuneri de *suplica*) făcute de un Senat servil. Din fericire, revoluțiile de jlat, care aveau loc periodic, aduceau și schimbarea cretelor votate anterior, care erau inițial concepute pen-j totdeauna. Luarea oficială a auspiciilor ajunsese o îremonie în care nu mai credea nimeni. Era reconfortant i, în timpul marilor sărbători, consulii să recurgă la ges-ri ancestrale. Ei au continuat să recurgă la ele chiar și unei când împărații au devenit creștini. Dar tocmai pen-j că aveau un caracter tonic, gestul lor i-a dispensat pe îțătenii simpli de orice participare sufletească. Jocurile j mai erau decât niște spectacole și nu o formă de igăciune.

Cu toate acestea, nevoia unei credințe a rămas în jflete. Divinitățile tradiționale nu mai erau privite decât ca 'etexte și teme de inspirație pentru artiști. Alte divinități i-au luat locul. Pietatea populară a primit cu brațele Bschise zei și zeițe aduși din Orient. Preoților oficiali s-au fost lăsate cultele destinate salvării statului, dar de ropriu mântuire avea grijă fiecare pentru sine. Și din cest motiv se aduceau sacrificii zeilor Egiptului, lui Isis și •siris, Marii Mame din Frigia, lui Mithra, zeul solar. Pentru le face pe plac acestor divinități, romanii se supuneau osturilor și penitențelor. Adepții lui Isis acceptau perioade idelungate de abținere. Fideii lui Mithra practicau dez-ustătorul botez cu sânge, atunci când, deasupra grotei în are se rugau, un sacrificator ucidea, în mod ritual, taurul acru al cărui sânge se revărsa asupra adepților cultului. Aceste practici nu se datorau câtorva exaltați: spiritul mis-c se răspândea în întreaga societate. Cei mai mulți din-•e romani făceau parte din câteva colegii sacre și urmau

instrucțiunile pe care le dădeau preoții. Fără îndoială că nu exista vreo biserică organizată; toate aceste manifestări rămăneau cu totul anarhice și, uneori, împărații expulzau unele dintre sectele de taumaturgi. Dar, în ansamblul său, această mișcare nu putea fi oprită. Anticul bun simț al romanilor, multă vreme mulțumit cu practicile religioase oficiale, a fost copleșit de această modă a misticismului. Fiecare dorea cu orice preț să-și asigure fericirea într-o altă lume: reînvierea, după exemplul dat de Adonis sau Osiris, învățarea „căilor către eternitate”, sub îndrumarea lui Dionysos sau dobândirea nemuririi astrale pe care le-o oferea Mithra adeptilor săi. Influența predicatorilor elenizați era considerabilă. Ei reiau vechile teme eleusice sau pe cele pitagoreice, pe care însă le dramatizează, colorându-le cu emoții violente, îmbinându-le într-o liturghie⁴³ senzuală.

Promisiunile magilor nu se mărginesc, de altfel, doar la viața viitoare. Cea mai mare parte a lor vindea, de asemenea, speranțe pentru lucrurile care se întâmplau pe lumea aceasta. Probabil că în nici un alt moment credința în astrologie nu a fost atât de mare. Romanii erau convinși că până și cel mai mic eveniment era guvernat de astre. Mulți nici nu lucrau înainte să-și consulte tabelele astrologice, stabilite de către un mag, tabele care fixau momentul cel mai favorabil pentru fiecare întreprindere. Un tămăduitor, originar din Marsilia, și-a imaginat un regim determinat de astre, pe care îl administra bolnavilor săi în funcție de tema lor astrală⁴⁴, îngrijindu-i conform dorinței astrelor.

⁴³ liturghie: în antichitatea greacă, spectacolul, sărbătoarea publică organizată pentru toți cei din cetate, de locuitorii bogați ai cetății (n. red.)

⁴⁴ Reprezentarea simbolică a poziției astrelor în momentul nașterii unei persoane, (n.tr.)

Astrologii (denumiți cu un nume generic - uneori „*chaldeeni*”, alții „*matematicieni*”) erau consultați în mod obișnuit asupra tuturor speranțelor, chiar și asupra celor care sunt mai greu de mărturisit: moartea unui părinte a cărui moștenire era așteptată, a unei soții ori a unui soț stânjenitor, succesul unei conjurații sau, la fel de bine, o banală întreprindere comercială. Autoritatea imperială se simțea amenințată, pe bună dreptate. Drept urmare, li s-a impus astrologilor să nu mai acorde nici o consultație secretă. Cum câțiva dintre ei au trecut peste această interdicție, unii au fost aruncați de pe stânca tarpeană sau bătuți cu vergile și decapitați. Totuși, aceasta nu i-a împiedicat pe cei mai ambițioși să facă cercetări clandestine asupra destinului celor din familia imperială și să le calculeze ceasul morții. Astrologii josi nu se dădeau înapoi din fața nici unei piedici pentru ca profețiile lor să fie verificate, mulți vindeau clienților lor filtre⁴⁵ sau otrăvuri.

Mormintele romane au dezvăluit uneori, când au fost deschise, figurine de ghips ciudate sau table pe care sunt înscrise formule magice. Acestea sunt urme ale practicilor magice. Se cerea divinităților, mai ales lui Hécate, Diana Infernului, îndeplinirea unei dorințe criminale, moartea unui rival periculos sau a unui jocheu prea adesea victorios în cursele desfășurate la circ. Mesajul, mângălit pe o bucată de plumb sau pe un ciob de țiglă, era îngropat într-un mormânt, pentru ca el să ajungă mult mai ușor în împărăția morților. Otrăvitoare, vrăjitoare, astrologi, șarlantani de toate felurile, servitori promiscui ai divinităților orientale constituiau fondul sordid și pitoresc al societății romane în perioada Imperiului. Nu este surprinzător faptul că magistrații și împărații se dovedeau neîncrezători în

⁴⁵ Aici, băutura magică menită să inspire dragostea în sufletul celui care o bea (n.tr.).

fața a tot ce venea din Asia. Creștinismul, la începuturile sale, a întâmpinat neîncredere legitimă: nu propovăduia, de asemenea, și el o doctrină a vieții eterne, practici de renunțare, abținere și venirea teribilă a unui Mesia, în fața căruia se vor năruia împărățiile? Aceleași credințe răspândite peste tot însuflețeau prea multe dintre diversele secte ca să nu existe tentația de a le confunda între ele. Cei mai nobili și mai cultivați dintre romani nu erau la adăpost de superstițiile acelor vremuri, dar ei nu rețineau decât elementele superficiale și cele care se armonizau cu învățămintele filosofice. Credința în astrologie se confunda cu credința în existența unei Providențe ale cărei legi guvernau lumea. Influența atribuită astrelor nu era, prin urmare, decât mecanismul acestei intervenții divine, în acest fel explica Tacitus, uneori, încercările la care a fost supus Imperiul printr-o autentică predestinare care îi aducea irezistibil la putere pe unii oameni și care, la un moment dat, îi condamnă la o cădere sigură. Se credea în noroc (Fortuna), așa cum se crezuse și în timpurile monarhiilor elenistice. Revoluțiile, *pronunciamentum-unle* militare demonstau periodic că divinitatea se juca cu predicțiile, ea chema oameni simpli pentru a le conferi *Imperium* și îl retrăgea apoi după bunul său plac. Sclavii ajungeau favoriți ai principilor și acumula, în câțiva ani, bogății fabuloase. Fiecare își zicea, în ceea ce-l privea, că șansa poate să-i surdă și lui într-o zi. Fără îndoială că nu aspirau la *Imperium*, dar toți așteptau evenimente care le puteau transforma soarta: poporul de rând de la Roma juca cu plăcere. Combinații reușite la jocuri, pariurile câștigătoare puse pe un atelaj la curse, pe un gladiator la circ - toate erau o sursă eternă de speranță. Binevoitoare, puterea oferea pâinea, uleiul și vinul. Patronii distribuiau clienților lor acele *sportulae* care completau hrana de zi cu

i. Restul îl făceau zeii. Așa încât se putea observa în forum o gloată trândavă, ascultând vorbele avocaților, nergând în urma cortegiilor, oameni petrecându-și vremea lungiți la soare sau la umbră, în funcție de anotimp și ucând, pe tablele trasate chiar pe dale, tot felul de jocuri. Aceasta era plebea romană, decăzută, ale cărei plăceri erau plătite de truda provincialilor și ale cărei zile treceau în eterna așteptare a ceva nou, spectaculos.

CONCLUZIE

Spectacolul oferit de către plebea romană, la sfârșitul Imperiului, a incitat adesea pe istorici să pretindă că Roma și-a aflat pieirea datorită viciilor sale. În realitate, nu trebuie să ne lăsăm înșelați de această imagine. Roma nu reprezenta decât o mică parte a Imperiului și viața cotidiană se desfășura după ritmurile și după legile proprii, în alte părți, de exemplu, jocurile erau mai puțin frecvente, distribuțiile gratuite de hrană erau mult mai rare: doar magistrații locali celebrau instalarea lor în funcție printr-o asemenea dărnicie. Generozitatea lor nu putea asigura traiul concetățenilor pe întreg parcursul anului. Trândăvia plebei era un flagel al capitalei, dar, chiar și așa, nu se cade să exagerăm gravitatea lui. Am amintit deja faptul că, sub portice și de-a lungul străzilor, se desfășura o activitate comercială intensă. La Roma, micile meserii erau cel puțin tot atât de profitabile ca și la Pompei, în jurul orașului se întindea o centură largă de grădini de zarzavaturi, ale căror produse se vindeau în fiecare zi în piață. La fel ca și în Roma secolului al XIX-lea, țăranii din *castelli* aduceau vinul și fructele produse de ei. Trândăvia nu era, ca urmare a acestui fapt, decât relativă. Cel mult putem afirma că, pentru cetățeanul din Roma, nevoia de a munci era mai puțin imperativă decât în provincii și în municipii, mulțumită generozității imperiale și frecvenței cu care aveau loc jocurile.

Cu toate acestea, este cert că Roma a fost, pentru întregul Imperiu, un ideal și un model. Atunci când Bizanțul va deveni capitală a Imperiului roman de Răsărit, împărații vor încerca să realizeze condiții de viață identice acelorora din capitala italică. Noua capitală a fost dotată cu ape-

ucte, circuri, au înmulțit jocurile și distribuțiile de hrană, ie altfel, în întreg Imperiul, marii seniori locali imitau exemplul Romei, pe măsura mijloacelor de care dispuneau.

Asemenea aristocraților din Roma, marii proprietari rovinciali au luat obiceiul de a-și înfrumuseța, locuințele onstruind mari *villae*, demne să rivalizeze cu cele din :alia. Poetul Ausonius a dovedit, prin descrierile sale eferitoare la râurile Moselle sau Garonne, că în Galia se- lolului al IV-lea se înmulțiseră marile *villae* domeniiale, în ;are viața, esențial agrară, abandonase orice urmă de usticitate. Descoperirile arheologice au confirmat această lescriere. Peste tot - în Provence, în Aquitania, în ?enania, în Marea Britanie, ca și în Africa sau în Spania - s-au descoperit multe astfel de *villae* aristocratice, cu nari mozaicuri, cu porticuri care duc înspre terase, cu săli ermale, cu *hypocaustul* lor, dar și cu propriile lor teascuri)entru struguri și cu propriile cuptoare. Atunci când bar-)arii au devenit stăpânii locurilor, ei s-au mărginit, adesea, >ă-i înlocuiască pe proprietarii romani, continuând exploatarea vechilor domenii. Formele vieții cotidiene au bst destul de stabile pentru a se impune chiar și cucerito- llor incuți, constatându-se o continuitate remarcabilă. Este de remarcat faptul că una dintre componentele cele nai importante ale sufletului roman, sentimentul că trăirea adevărată nu înflorește decât în abundența unei existențe -ustice, este aceea care s-a păstrat cel mai mult și care a contribuit la menținerea și chiar la salvarea spiritului .romanității". Probabil că acesta a reușit să persiste, în ciuda tuturor distrugerilor și masacrelor, atât prin inter- mediul acelor *villae*, cât și al orașelor.

La încheierea acestei prezentări a vieții private romane suntem în măsură să răspundem mai bine la întrebarea pe care ne-am pus-o la început: Roma nu are motiv să roșească pentru moravurile ei. Fără îndoială că nu lipsesc exemplele de corupție. Fără îndoială că romanii și-au abandonat, de fapt, divinitățile, cu multă vreme înainte ca templele să fie închise și condamnate la ruină de răspândirea creștinismului, în acest sens, putem spune că ei s-au dovedit necredincioși neamului și tradițiilor lor. Dar ne-am înșela dacă am vedea în viața romanilor doar desfrânare, chefuri, cruzime și trândăvie, fără un alt ideal decât acela de a-și asigura mai bine plăcerile deșarte. Asemenea oamenilor din toate timpurile, romanii au cunoscut și practicat alternativ virtutea și viciul. Poate că tocmai exigențele înalte ale moralei lor tradiționale sunt responsabile de reputația proastă pe care și-au făcut-o. Noi, care le putem vedea umbrele mișcându-se printre ruinele orașelor campaniene, pe dalele uzate ale Forumului și care putem cântări mărturiile istoricilor romani, ale poeților și ale filosofilor lor, avem dreptul să nu le refuzăm stima noastră.

Prefață,

CUPRINS

. 5

Introducere

Capitolul I - VIAȚA PRIVATĂ DE LA
ORIGINI PÂNĂ LA RĂZBOAIELE PUNICE 13

Capitolul II - REVOLUȚIA SPIRITUALĂ
ȘI CULTURALĂ DIN SECOLUL AL II-LEA Î.HR... 33

Capitolul III - SECOLUL LUI AUGUSTUS..... 61

Capitolul IV - DE LA NERO LA SEVERI..... 83

Concluzie 125

Comenzi și informații la:

Editura CORINT

Difuzare și Clubul Cărții CORINT

Str. Teodosie Rudeanu nr. 21, Sector 1, București

Tel/fax: 222 1949, 223 1928

Format: 16/54x84

Coli tipo: 8

Tiparul executat la: S.C.

Universul S.A. București